

Софийски университет „Св. Климент Охридски”
Факултет по науки за образованието и изкуствата
Катедра „Социална педагогика и социално дело”

Валентин Костадинов Вергилов

ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИДЕИ В ТВОРЧЕСТВОТО НА ИВАН ВАЗОВ

АВТОРЕФЕРАТ

*на дисертация
за присъждане на образователната и научна степен
„доктор”*

*Област на висше образование: 1. Педагогически науки
Професионално направление: 1.2. Педагогика, докторска програма
„Теория на възпитанието и дидактика” – Теория на възпитанието*

Научен ръководител:
доц. д-р Коста Герджиков

София
2020

Дисертацията е обсъдена на заседание на катедра „Социална педагогика и социално дело” към Факултета по науки за образованието и изкуствата на СУ „Св. Климент Охридски” на 1 октомври 2020 г.

Трудът е структуриран в постановка на изследването, три глави, заключение и библиография и е в обем от 202 страници. Библиографията включва общо 102 заглавия, от които 92 на кирилица и 10 на латиница.

Научно жури:

проф. дпн Клавдия Сапунджиева

проф. дпн Добринка Тодорина

проф. дпн Наталия Витанова

доц. д-р Марина Пиронкова

доц. д-р Петър Петров

Защитата ще се състои на от ч.

Материалите са на разположение в СУ „Св. Климент Охридски”, Факултет по науки за образованието и изкуствата, етаж 2, кабинет 222, при секретаря на научното жури.

СЪДЪРЖАНИЕ

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО / 4

1. Актуалност на проблема / 4
2. Научна определност / 5
 - 2.1. Обект и предмет / 5
 - 2.2. Работни понятия / 6
 - 2.3. Цел, задачи и научна теза / 6
3. Методология / 7
 - 3.1. Принципи / 7
 - 3.2. Научни подходи / 7
 - 3.3 Научно-изследователски методи / 8
4. Организация / 8
5. Характеристика / 8

II. СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД / 8

ГЛАВА ПЪРВА: ИВАН ВАЗОВ И ДУХЪТ НА НОВОТО ВРЕМЕ / 8

1. Просвещенската „закваска” на Иван Вазов / 8
2. Приноси на Иван Вазов към българското училище / 9

ГЛАВА ВТОРА: ТВОРЕЦЪТ ВАЗОВ ЗА СФЕРИТЕ НА ВЪЗПИТАНИЕ / 10

1. Семейството като възпитателен фактор / 10
2. Нравствено-ценностна система/ 12
3. Трудово възпитание и екология / 18
4. За възпитателната роля на изкуството / 23
5. Религия и (само)възпитание / 30

ГЛАВА ТРЕТА: „ПОД ИГОТО” – ВАЗОВИЯТ ПОГЛЕД ВЪРХУ БЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ / 34

1. Към педагогическите фактори на развитието/ 34
2. Художествен образ на новобългарското училище/ 37
3. Просветата в националната революция/ 43

III. ЗАКЛЮЧЕНИЕ / 44

IV. СПРАВКА ЗА ОСНОВНИТЕ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД СПОРЕД АВТОРА / 47

V. ПУБЛИКАЦИИ НА АВТОРА ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД / 48

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

1. Актуалност на проблема

В съвременния интернационален пейзаж, където социалната или моралната атмосфера ежедневно сюрпризират т. нар. „икономически човек“ с все по-неочаквани и извънредно мощни предизвикателства, закономерно глобалното информационно общество йерархизира злободневните потребности на образованието на Гражданин на света. В теоретичен план предположенията на образователните мислители за възможен конфликт (по принцип класически за непрекъснатия скокообразен исторически процес на развитие) между новото качество на знанието със съответния му начин на живот и традиционно доказаните знания и способности на човешкия индивид в опитите му за приспособяване към динамиката на обективната природна и социална среда са оправдани, а на практика днес са и осмислени от неочакваните за лидерите катаклизми както на европейския, така и на останалите континенти. Такъв безопасен сблъсък на идеи, ценности и начин на живот може да се окаже съдбоносен за надеждите на цялата човешка цивилизация.

На фона на очакванията за разумен мир и социална справедливост, материално благополучие и духовна разкрепостеност, сътрудничество и разбирателство между отделните нации и държави естествено надделява индивидуализмът, а целта на образованието вече е творческата автономна човешка индивидуалност с оптимизма, че индивидът ще се самооблагородява и така социално ще израства като значима личност. Естествено в процеса на „доочовечаването“ на човека „личният пример трябва да върви отпред и да осветява опита на другия“ (Я. А. Коменски), т.е. нужни са социално големите благородни личности, които да бележат трасето за хуманно бъдеще.

Следва да се приеме, че в опитите на България да бъде равностоен и доверен партньор в международните колаборации, тя също се нуждае от историческото познание – както за корените на националния демократичен процес, така и за приносите на големите личности и социално значимите лидери в своята нова история. Сред тази вдъхновяваща плеяда национални водачи специално място заема народният поет и писател Иван Вазов.

Според Дж. Мийд във всяка конкретна историческа епоха закономерно „действителният процес е надскачал опита на отделните хора... От време на време се появява някой, който може да схване по-добре от другите дадено действие в процес на развитие, да установи отношения с цели групи от общността, чиито нагласи не са навлезли в живота на останалите“ (Мийд, 1997: 363-364). Обаче в повечето случаи този „някой“ няма реални шансове със собствени сили да прецени истинската стойност на своите идеи и практически приноси. Ето защо същностната функция на изследователя е да проследи станалото и да изведе на преден план промени, сили и интереси, които никога не е осъзнавал в дадената епоха.

Духовността у един народ съществува обективно под формата на литература, изкуство, архитектура, живопис, образование, законодателство. Поколението субективират обективизираната духовност, която отговаря на целта

на развитието. Някои творци долавят най-значимото и изпреварват времето с духа си, като създават художествени произведения, които остават извечни. По този начин увеличават духовността и обогатяват душевността на народа. Когато обаче у твореца липсва висок дух и отразеното в собствената му душевност не е отлежало и не е прясно, той създава анемична духовност, т.е. „поръчково” изкуство, което поколенията и народът не приемат.

Кое се отнася за Патриарха на българската литература, е безсмислен въпрос. Несъмнено Иван Вазов е най-големият писател на България, извървял сложен и труден път в историческите процеси на XIX и началото на XX в. Благодарение на художествения си талант (съчинява повече от хиляда произведения, които често са наричани „истинско българознание”), той се превръща в един от най-видните представители на оздравителните сили на нацията и става изключително популярна личност сред своите съвременници. Показателна за неговия не само национален, а и европейски „имидж” е номинацията му за Нобелова награда за литература през 1916 г. Един век по-късно индикативно е изказването на бившия председател на Европейския съвет Д. Гуск, който през 2018 г. от трибуната на Народния театър „Иван Вазов” започна своята реч с „Отечество любезно...”.

В този смисъл народният поет изцяло покрива тезата на Мийд за лидер на епохата, затова в българската история, литература, езикознание личността и делото на Иван Вазов са изследвани всестранно и продължително. Неговият жизнен път, богатото му литературно творчество, обществено-политическа му дейност са представени в различни монографии, студии, статии, научни съобщения, доклади, юбилейни сборници. Сред тях може да се открият трудовете на М. Цанева, В. Вълчев, И. Шишманов, А. Теодоров-Балан, М. Арnaudов, П. Христофоров, И. Пелева и др. Те пишат за родолюбието на народния поет, неговия реализъм и оптимизъм, доказват важната му роля в процеса на развитие на българския език и огромния му принос в областта на литературата. В този смисъл М. Цанева доказва, че именно Иван Вазов е „мостът”, който подготвя прехода от просвещенската към модерната литература.

И все пак (според мен) публикуваното не е достатъчно, за да се проникне в целостта Вазов и достоверно да се оцени творческо наследство на този автор. Например Иван Вазов има немалко произведения, които или изобщо не са анализирани, или (в контекста на настоящото изследване) не са били обект на анализ от педагогическа гледна точка. От тази позиция може да се допусне, че въпреки разработките/приносите на Д. Станкова (2012), О. Георгиева-Тенева (2011), К. Трендафилова (2011), С. Георгиева (2006), в научната литература липсва по-задълбочено изследване, което да представи възгледите на твореца Вазов относно възпитанието, обучението и образованието.

2. Научна определеност

2.1. Обект и предмет

В общия контекст на въстпелението обектът на настоящия теоретичен труд закономерно следва да е от епохата, в която живее и твори Иван Вазов. В този драматичен период на национализми и национален романтизъм народният поет

съумява обективно да долови „тенденциите на действителния процес” и сякаш „надскача опита на отделните хора” – той зорко следи раждането и протичането на националния идеал, утопичната санстефанска мечта, нейното рухване (с изключение на Съединението), пълното отхвърляне на османското върховенство (1908), националните катастрофи. Всичко това съставлява ценен капитал, който Ив. Вазов по своеобразен начин успява да отрази в своята писателска дейност. Така се раждат забележителни творби във всички жанрове на българската литературата, които не само че съхраняват спомена за една цяла историческата епоха, а и обогатяват българския език, показват неговата красота и красотата на природата, проблематизират националния характер на българина, увековечават важни образи и метафори, чрез които поколенията осъзнават борбата за национален език, национална църква и национална държава като поредица от звездни мигове в българската история откъм средата на XVIII в. до Освобождението. Тоест е допустимо да се твърди, че те са социален феномен, затова следва да се четат, коментират и анализират – усещане, което в контекста на настоящата разработка се засилва от обстоятелството, художествените произведения може да служат и като източник за изследване на педагогическото наследство.

Затова **обект** на изследването са *произведенията на Иван Вазов, в които са отразени както закономерностите в развитието на епохата и моралните ценности на обществото, така и личността и възгледите на техния автор.*

Тъй като **предметът** на всеки подобен труд трябва да отразява по същество изучаваната научна същност на обекта, исторически ценното и социално актуалното във Вазовите творби, е логично за **предмет** на изследването да се определи: *съдържанието, педагогическите характеристики и специфичните особености на заложените възпитателни идеи и послания в творчеството на Иван Вазов.*

2.2. Работни понятия

Предметът на изследването изисква предварително уточняване на смисъла, който при изложението на резултатите ще се влага в основните *работни понятия* (ключовите думи): национална идея; лидер; възпитание; образование; култура; среда, взаимодействие и др.

Следва да се отбележи, че размишленията в настоящата разработка са в хармония и с възгледите на Ф. Фрьобел за възпитателното образование, т.е. „обучението да бъде и възпитание и да обхваща всички аспекти (сили) на индивида като същевременно се обръща към себепознанието” (Мислители на образованието, т. 2, с. 495-497).

2.3. Цел, задачи и научна теза

В контекста на декларираните научни намерения **целта** на настоящата разработка е: *да се изведат и анализират педагогическите идеи в произведенията на Иван Вазов, които са идеен център на неговото художествено творчество и значими социално-образователни приноси за културното развитие на българската нация.*

За реализиране на тази цел са изведени три основни **задачи**:

1. Да се изследва личностното израстване на Иван Вазов в историческия процес на Възраждането и Просвещението.
2. Да се проучат схващанията на Иван Вазов за различните компоненти на възпитанието, отразени в негови художествени произведения.
3. Да се разкрият основни педагогически идеи, изразени в най-четената и превеждана българска книга изобщо – романа „Под игото”.

Педагогическите теоретични изследвания имат за предмет педагогическите теории, идеи и практики в процеса на иновационно развитие на възпитанието и образованието – как забележителните учители и мислители тълкуват образователните явления и какви определения дават за тях; кои техни експерименти прерастват в учебно-възпитателна практика. Обаче подобни творчески намерения и съответните научни усилия остават безплодни, ако не се търсят техните причини и следствия, ако не се оценява тяхното историческо и съвременно значение, ако не се разкриват проекциите им в бъдещето. В този контекст и в духа и своеобразието на тези проучвания и съответно на научната определеност на конкретното проучване допускам като възможност в идейното наследство на Вазовото творчество да са съхранени педагогически послания (не само за детето, а и за цялата нация), сродни характеристики на които може да се преоткрият в съвременното разбиране за образованието и възпитанието.

Затова **теза** на настоящото изследване е: ***съчиненията на Иван Вазов не може да се заместят само и единствено в литературните категории – допустимо е предположението, че в тях се съдържат педагогически идеи, които е възможно да охарактеризират автора им като модерен просветител и национален възпитател на всяко поколение българи.***

3. Методология

3.1. Принципи

Основните принципи, с които всяко педагогическо изследване следва да се съобразява, са водещи и при този научен труд – научност; историзъм; флексибилност; връзка и взаимозависимост на социалните, икономическите, политическите и общокултурните условия, влияещи върху педагогическите идеи; отчитане спецификата на логическите структури в изследваната епоха, като те не се свързват механично със сегашния начин на мислене; сравнимост между националните и европейските постижения; плурализъм в мисленето на изследователя; приемственост в развитието на социокултурата; исторически континуум на промените в педагогическата действителност; конкретно-исторически обективизъм в оценките за идеите и действителните приноси на Иван Вазов във възпитателния процес.

3.2. Научни подходи

Методологията на това изследване се базира най-вече на системния подход, който позволява да се разкрива в динамика всеобщата връзка на развитието както в природата и обществото, така и в социализирането на човешката индивидуалност.

Хронологичният подход също има методологично значение за изследването, тъй като осигурява поглед върху последователността и приемствеността във фактите и събитията от отминалата действителност.

Аналитичният подход е използван, тъй като осигурява по-задълбочено тълкуване на съжденията на Иван Вазов и изяснява по-цялостно същността и значението на неговите идейни послания.

3.3. Научноизследователски методи

Основни методи на изследването са: теоретичен анализ и синтез; сравнение и абстрахиране; художествено-педагогически анализ; изследване на научни източници и архивни фондове; биографични методи.

Във връзка с тази методика тук е закономерно да отбележа, че за да се разбере творчеството на Иван Вазов, неговите възгледи, действията му, следва да се познава социокултурната атмосфера в дадения исторически момент, която може да е първопричина за съответния текст, идея или постъпка.

4. Организация

Разработката на изложените проблеми в труда е направена преди всичко чрез художествено-педагогически анализ на текстовете на Иван Вазов от всички жанрове – разкази, романи, повести, поеми, стихотворения, пътеписи, драми, комедии, една басня, две учебни помагала, две научни публикации. Проучени са трудовете на едни от най-добрите изследователи на живота и творчеството на народния поет – М. Цанева, И. Шишманов, М. Арнаудов, В. Вълчев и др.

За да се открие мястото и значимостта на идеите на Иван Вазов за възпитание, обучение и образование, по принцип изследването обхваща и трудове по педагогика и история на педагогиката и българското образование – Н. Чакъров, Ж. Атанасов, П. Радев, А. Чавдарова, М. Белова, Г. Димитрова, К. Сапунджиева, Н. Бояджиева, Д. Годорина, М. Пиронкова, Н. Витанова, П. Р. Петров, Н. Попов, Ц. Коларова, С. Стефанов, Й. Колев, В. Атанасова и др., публикации в сборници и университетски годишници, периодичен печат и преса, мемоари и документи, уеб базирани източници.

За целите на проучването са ползвани и стенографските дневници от заседанията на IX Обикновено народно събрание (1897 – 1899).

5. Характеристика

По своя характер настоящата разработка е теоретично педагогическо изследване, резултатите от което са представени под формата на дисертационен труд, структуриран в постановка, три глави, заключение и библиография.

Предполагаемият научен ефект от резултатите на изследването е обогатяване на българската педагогика с нови гледни точки върху идейното наследство на Иван Вазов относно възпитанието, обучението и образованието.

II. СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Глава първа: *Иван Вазов и духът на Новото време*

1. Просвещенската „закваска” на Иван Вазов

Иван Вазов се ражда в социална среда, която по принцип е благоприятна за развитието на способностите у едно дете. Детските му години са доста безгрижни за времето си. Той се чувства свободен и независим, а животът му е

изпълнен с най-различни приключения. Неговите родители са рожби на просвещенската епоха, затова много добре осъзнават както принципите за свобода на детето, така и силата на просветата и образованието, въпреки че самите те не получават системно образование. В този смисъл е основателно да се допусне, че семейната среда оказва благоприятно влияние върху младия Иван Вазов и предопределя неговото просвещенско целеобразуване.

Когато става на седем години, Иван Вазов е записан за ученик във взаимното училище на родния си град. Три години по-късно преминава в класното училище. Най-трайна дияра в неговото съзнание оставя даскал Йордан Ненов от Пазарджик. Той няма високо образование, но типично в духа на времето постоянно се самообразова. Благодарение на реформаторските му възгледи (осъзнаване необходимостта от нагледно обучение, както и от игрови и трудови дейности), училищният двор, който преди е служил за гробище, сега е облагороден и пригоден към нуждите на учениците – освободено е място за игри, създадена е градина, засадени са дървета, построена е още една сграда; училището е снабдено с глобуси, физически уреди, геометрични инструменти и други учебни пособия. Като се добави и фактът, че този учител провежда уроците по геометрия извън класната стая, става ясно, че той действително се извява като реформатор, схващаш нуждата от практическо обучение.

През учебната 1865/1866 г. ученикът Ив. Вазов заминава за Калофер, където изпълнява и длъжността подидаскал (помощник-учител) на С. Съйков в мъжкото класно училище. Всъщност най-ценна за младия Иван Вазов тук се оказва училищната библиотека – благодарение на дългогодишната неуморна работа на главния учител новаторът Даскал Ботю тя разполага с богата колекция от книги, в които младежът за пръв път открива съкровищницата на руската литература, т.е. това книгохранилище се превръща в много по-ценна печалба от спечелените пари, тъй като полага основите на развитието му като писател. „Тая училищна библиотека игра голяма роля в моето развитие. Без нея аз нямаше да бъда нищо” (Вълчев, 2005: 60).

През следващата година Иван Вазов продължава обучението си в Епархийската българска гимназия „Кирил и Методий” в гр. Пловдив, където главен учител е Й. Груев. Тук важна роля за неговото образование изиграва друг голям български просвещенец – Хр. Г. Данов, чиято книжарницата е като читалище за младите гимназисти. Този учител и книжовник дава широк достъп на учениците да го посещават, умее да беседва с тях и да ги упътва, дава им да четат книги, които сам издава.

2. Приноси на Иван Вазов към българското училище

През есента на 1872 г., вече придобил някакъв педагогически опит, Иван Вазов пристига в гр. Мустафа паша (дн. Свиленград), за да започне работа като главен учител в мъжкото училище. Най-ценното в неговата преподавателска работа там е, че той успява да приложи на практика *принципа за нагледност*, което се доказва от спомените на ученика му С. Димитров: „На седмицата един или два пъти, при хубаво време, той ни водеше из околностите на Свиленград да изучаваме географията нагледно” (Димитров, 1920: 227).

Един от най-ценните трудове за българското образование след Освобождението е съставената от Ив. Вазов (в съавторство с К. Величков) „Българска христоматия или сборник от избрани образци по всичките родове съчинения, с приложение на кратки жизнеописания на най-знаменитите писатели. За класовете на Градските училища и на Реалните гимназии” (Пловдив, 1884). Помагалото е издано в два тома – поезия и проза. То дълго време остава единствено в педагогическата практика в България и допринася много за усъвършенстване процеса на обучение. Делото на авторите добива още по-голямо значение от факта, че по това време у нас няма нито педагогическа наука, нито учреждения, които да управляват.

Тъй като в Христоматията има голям брой текстове от чужди автори, може да се допусне, че Иван Вазов съзнава колко е важно усвояването на чуждата култура, наясно е, че само така българинът може да се приобщи към европейските ценности. Но това е само средство за разрешаване на фундаменталната задача – върху основата на най-добрите постижения на световната култура, като се взема предвид ценностният контекст, в който са разработени съответните идеи, да се гради и развива наша, българска култура, която да отговаря на потребностите на обществото, ценностната му система и начина на мислене на хората.

В този смисъл е основателно предположението, че на първо място съставителите се интересуват от обществено-възпитателната роля на книгата. Затова не е случайно, че текстовете в нея стъпват върху общи, демократични ценности – право на свобода и частна собственост, човеколюбие, креативно мислене, гражданско съзнание. Тоест приказките, басните, романите, повестите, сатирите, комедиите, песните, стихотворенията и пр. са предназначени не само да запознаят читателя със световната литература, а и да възпитат у него определени граждански добродетели.

Следва да се отбележи, че по време на престоя си в Пловдив Иван Вазов съставя още едно учебно помагало, което е с не по-малка значимост за българското образование от Христоматията. Става дума за книжката „Стихотворения за малки деца”, която за около едно десетилетие е преиздадена седем пъти. Видял възможност да пренесе националния идеал в пространството на детската литература, поетът отново поставя сред водещите теми *мотивите за труда, родолюбието, ученолюбието, вярата в Бог, опазването на околната среда/отношението към живата и неживата природа.*

Глава втора: Творецът Вазов за сферите на възпитание

1. Семейството като възпитателен фактор

Семейството е най-малката социална група, но пък е с фундаментално значение за социализацията на подрастващото поколение. Това микрообщество трябва да даде на детето съответните знания, умения и ценности, необходими му за интеграцията в социума. В този смисъл отговорностите на родителите са не само генетични, а и (преди всичко) социални. Те са задължени да осигурят благоприятна среда за отглеждане, възпитание и развитие на детето.

Положителен пример в тази насока Иван Вазов дава в романа „Нова земя”. Там е показано как наличието на трайни междуличностни взаимоотношения, характеризиращи се със взаимоприемане и взаиморазбиране, сътрудничество и емоционална съпричастност, се отразява благоприятно върху личностното развитие на детето. Образите на Невянка Шамурова и Найден Стремски олицетворяват разбирането на Вазов, че в основата на истинската връзка между двама души трябва да стоят любовта и уважението към другия. Несъмнено такава (златна) среда е най-благоприятна за нравственото формиране на децата в семейството. Тоест в текста се проявява *идеята, че искрената любов между родителите и обичта им към детето са съществени условия за възпитаване на морални ценности у него*. Тези чувства може да компенсират до известна степен липсата на специална подготовка за реализация на възпитанието и да донесат спокойна домашна атмосфера, която предразполага към благонравие и добри постъпки.

Всекидневното общуване в семейството на Невянка и Найден протича естествено, непринудено, спонтанно. Духовната близост между майка, баща и дете, нежността и вниманието осигуряват благоприятна психологическа среда и поражат взаимно доверие и уважение. Затова детето е усвоило ценни нравствени качества като честност и доброта. *Базисният мотив е, че в основата на всичко стои личният пример на двамата родители*.

Героинята Лаврова от повестта „Нора” разсъждава: „Ролята на майката не се заключава в това само да роди детето, а истинска майка ще бъде тогава, когато го отхрани и възпита” (II гл.). Така приведенният цитат ясно изразява идеята на Иван Вазов, че в новите обществени условия добрата майка трябва да бъде носителка на традиционните християнски ценности, нравствени и духовни, фундаментално важни за изграждане личността на детето. А тази ѝ ключова роля в процеса на възпитание и обучение се разкрива още в стихотворенията „Майка ми”, „На майка ми”, „Будните нощи”, „Гостната стая”.

Ако „Нова земя” е положителен пример за ролята на бащата при възпитанието на подрастващите, в разказите „Братаковата теория” и „Изпросила” този мотив е засегнат в отрицателен аспект.

В „Братаковата теория” е изобразен един баща, който съзнателно възпитава децата си така, че „да не им стеснява природата”. Братаков не желае синовете му да бъдат „светци” и „божи кравици”, защото те ще си пробият път в живота само с лошите си инстинкти. Затова той от малки учи синовете си на „дръзкост и дяволщина”, за да не се поддават на подлещи и измамници, чиито жертви стават тихите, скромните, „овчите” натури.

Братаков насърчава децата си да бъдат агресивни, да не уважават никакви авторитети, да не следват никакви предразсъдъци или положителни образци на поведение. Категоричен е, че трябва да се съобразяват единствено с неговите наставления. Ако се приеме тезата на Фром, че егоизмът и обичта към себе си не са идентични, а противоположни, значи е възможно да се допусне, че садистичните наклонности на Братаков отразяват вътрешното му чувство за малocenност, нищожество и безсилие. И тъй като очевидно той е авторитетът,

рамката, моделът на поведение в семейството, не е изненадващо, че предава тези комплекси и на децата си. Това се доказва от действията на сина му Славомир, първокласник. Той със задоволство разказва как е участвал в училищен бунт заедно с учениците от пети и шести клас, как уловил за „козята” брада един учител, как атакувал вербално директора, как заменял с „изкусно издраскване” бележките и оценките в дневника и как накрая тероризирал други ученици от училището.

Изводът, който може да се направи, като се има предвид и възрастта на Славомир, е, че лошите инстинкти у човека може да се събудят много по-лесно отколкото добрите, ако се създадат подходящи условия за това (семейството на Братаков осигурява благодатна почва). После тези инстинкти се превръщат в наклонности, в пороци, които нито училището, нито животът могат да изкоренят. В случая със Славомир инстинктът за силата, един от основните инстинкти, които задвижват човека, има разрушителен подтекст – проявява се чрез насилие и агресия в училище.

Абсурдността на този възпитателен подход проличава най-ясно, когато се разбира, че първокласникът посяга и на баща си. „Славомир един път ми удари два юмука, защото без да ща му съдрах тетрада”. С реакцията на развълнувания от щастие Братаков Иван Вазов стоварва окончателната си присъда върху онези семейства, които възпитават децата по този или по подобен модел: „Да, удари ме, и аз в душата си рекох: Браво! Като би баща си, той ще бие всекиго, няма да се остави да го мачкат”.

В смисъла на обобщение относно темата семейно възпитание, като най-важна предпоставка за успешното протичане на възпитателния процес в семейството следва да се изведе създаването на спокойна домашна атмосфера, характеризираща се с взаимна любов, доверие и уважение, толерантност, милосърдие, съпричастност, зачитане мнението на другия. Най-ярък пример в това отношение са двете крайности на възпитателния процес – Александър, който живее при посочените условия, и Славомир.

2. Нравствено-ценностна система

В нравствената култура доброто е норма, изискване и основна ценност. То се включва в комплекса от свойства, които са част от понятието хуманизъм, а едно от най-ярките проявления на тази етическа категория във Вазовото творчество е разказът „Павле Фертигът”. За населението на Хисаря Павле е един емоционално неуравновесен особняк, който с неадекватното си държание разнообразява престоя на посетителите на града. Тази снизходителна оценка обаче е преобърната в края на разказа. Оказва се, че „невменяемият”, живеещ в свой свят на вечна радост и веселие, е носител на немислими за останалите нравствени добродетели. Осъзнал нуждата на народа от просвета и (качествено) образование, Павле игнорира потребностите си (живее в крайна мизерия, въпреки че припечелва добре) и праща всички спестени пари на следващия в чужбина свой брат.

В контекста на тези разкрития у читателя остава впечатлението, че посланията на автора не се ограничават само до категорията „добро”, тъй като

действията на персонажа Павле отговарят на всички по-съществени принципи на хуманизма: отношение към личността като ценност; вяра в безграничните възможности на човека; защита достойнствата на личността и осигуряване условия за развитие на способностите ѝ; предоставяне възможност на всеки индивид да се усъвършенства и самоусъвършенства; защита на правата, достойнството и свободата за лична изява. Или иначе казано, освен добротата, в природата на Павле се вписват и други качества, включени в понятието хуманизъм – милосърдие, съпричастност, взаимопомощ, благотворителност.

Благотворителността като висша ценност винаги е предхождана именно от разбиране и съпричастност към страданието на другия. Въпреки че тези способности биват възпитавани у човека още в най-ранна възраст, не е никак лесно да се открие точната формула за внушаване на човешки добродетели, отговорни за извършването на благотворителна дейност или желание за помощ на другия. Много деца/подрастващи трудно съзнават в какво се състои смисълът на това понятие и как точно се извършва даряването. Например едно дете е почти невъзможно да разбере защо е добре да си даде играчките на някого, дори след като отдавна не ги използва. Причината – на тази възраст подрастващият не е склонен да се насочат неговите преживявания към преживяването на някой друг. Децата са толкова завладени от собствените си емоции, импулсивни желания и потребности, че изобщо не приемат възможността друг да е по-значим от тях в определени моменти.

В такива случаи детето е много по-готово да чуе възрастния, ако преди това му се разкаже някоя история или прочете някоя приказка или разказ, т.е. има нужда от положителни образци, от модел на поведение. Примерът е класически метод за въздействие върху съзнанието, мислите и чувствата на подрастващите, а възпитателната му роля в най-ранна училищна възраст се основава върху склонността на малките ученици към подражаване. Като се има предвид, че във възпитателната работа за пример се използват и действия на герои от литературата, то „Павле Фертигът” би бил приложима възможност за възпитаване на хуманни чувства у младото поколение. Още по-ценно от гледна точка на сюжета е, че саможертвата на главния герой не е просто за другия, а за образованието на другия. Тоест Павле се отрича от себе си не заради нещо тук и сега, а в името на бъдещето, което все пак е несигурно, необозримо. Прави го, защото осъзнава нуждата от това образование.

Идеите, които са изразени в „Павле Фертигът”, се проявяват още в разказите „Хамалинът” и „Из кривините”.

Тъй като генералната цел на възпитанието е създаване на отговорни личности, които са загрижени за другите и посрещат предизвикателствата на живота с честност и почтеност, освен изграждане на любов към доброто, другата основна задача във възпитателния процес е да се изгради у подрастващите и любов към истината (във Вазовото творчество носители на тези две качества едновременно са чорбаджи Марко – романа „Под игото”, Васил Левски – разказа „Чистият път” и К. Величков – разказа „Възпоменателни бележки за К. Величков”). Детето трябва да разбере, че истината е нещо прекрасно и дори ако

му донесе негативи, казването ѝ ще увеличи доверието на родителите и приятелите му към него. Така ще му се дават все повече свобода и отговорности, докато се убеди, че да си честен е едно от най-позитивните свойства, което трябва да бъде дадено на всеки човек, т.е. не се изисква само от детето. Затова тези, които го възпитават, също трябва да бъдат честни, за да му дадат добър пример и да му спечелят и те доверието.

Възпитаването на детето в честност ще му помогне и в избора на приятелите, т.е. ще си търси хора, които също са честни като него. Така лъжата ще го кара да се чувства некомфортно, а и ще изглежда напълно несъвместима с доверието, което според него трябва да цари в приятелската група. По този начин детето няма да лъже приятелите си и ще се научи да цени повече приятелството като междуличностна връзка и да го възприема като едно обещание за почтеност. Освен това то ще страни от децата/хората, които имат навика да лъжат.

Тази идея е внушена в разказа „Un cas de psychologie”, където се прави извод, че главният герой Маргаритов е възпитан „изкилено”. След като разбира, че Маргаритов лъже, събеседникът му взима тежкото решение да приключи взаимоотношенията си с него. „Казват, че психолозите се пъчат с това дълбоко изкуство и сърцеизвестие: добре, аз им оставям господин Маргаритова на пълно разположение и се отказвам от него!”.

Следва да се обобщат, че най-важното е детето да бъде приучено на честност още от малко, а възрастните да бъдат последователни, докато то расте. От друга страна, не само честността, а нравствените чувства като цяло изискват непрекъснато подхранване и утвърждаване чрез милосърдие, състрадание, отзивчивост, грижа за по-слабия и пр.

Подрастващите обаче трябва да разберат, че по света има и изобилие от отрицателни образци на поведение, редица свойства и характери, които не трябва да усвояват. Защото човек може да е добър, честен, справедлив, но и зъл, подъл, алчен.

Например в „Кандидат за хамама” се осъжда моралният упадък на безскрупулните властимащи, които са водени единствено от егоистичните си подбуди. Егоизмът се проявява чрез алчността – ненаситна и бездънна яма, в която човек потъва, изтощава се от безкрайни усилия да задоволи жаждата си. Егоистът е подвластен на страха, че все нещо пропуска, не успява, дълбоко в душата си не може да се понася, липсва му сигурност, иска да придобие всичко за себе си. Това в пълна степен важи за Вазовия герой Иванов – той е лицемерен, говори преднамерено неистини (лъже), злоупотребява с доверието на другия; и накрая няма да изпълни обещанията само заради алчността си, за да задоволи своето любимо Аз.

Мотивът за алчността е засегнат още в разказите „Гарнитури на прозорците”, „Ah, Excellence”, „Доктор Андрозов”, комедията „Господин Мортагон”, стихотворенията „Наший доктор” и „Земята и небето ни вричаха без страх...”.

В разказите „Тъмен герой” и „Травиата”, в които полицейските служители упражняват грубо физическо насилие над задържани в ареста граждани, се порицава едно свойство на характера, което противоречи на всички закони на хуманизма – жестокостта. Според автора, да се прояви подобно фанатично, антихуманно отношение, граничещо с безумие, към слабия и безпомощния, е неппростимо престъпление – чувства, които се внушават още в разказа „Един кът на покой и забрава” и стихотворението „Писмо до г-на Вацова”.

Закономерно Вазов не може да приеме жестокостта за естествена проява на човешката природа и търси причините в беззаконието. Само то изтласква „тъмните” нагони на душата, които отговарят за жестоката природа на човека. Така се разкрива скритият механизъм на безнравствеността – естествена природна реакция на хората, живеещи в условията на обществен произвол. Когато човек получи възможност да действа без забрани, неизбежно постъпва агресивно под въздействие на заложената в природата му воля за властване над другите.

В разказа „Поколение” е повдигнат въпросът как българското общество възпитава своите деца, за какво бъдеще ги подготвя. Главният герой търси душевен мир сред природата, но чува приближаването на детски гласове и с нетърпение очаква да разбере за какво си говорят „тия безгръдни човеченца”. До ушите му обаче стига една оргия от мръсни думи и фрази, събрани сякаш от „най-гнусните кръчми и вертепи”. Особено го наскърбява фактът, че тези малки деца са бъдещи ученици. Като цяло, в творбата се долавя мотивът, че главната причина за негативните прояви на подрастващите е *влиянието на социалната среда*. Очевидно авторът счита, че лошите примери, които те срещат извън детските градини, училищата и семейството, в много случаи не може да бъдат преодолени от тези възпитателно-образователни институции.

Когато се говори за невъзпитаност, обикновено тя се свързва с училищните години. Обаче съществуват голям брой случаи, когато причината следва да се търси и във времето преди това. Случаят с „Поколение” е именно такъв, т.е. не бива винаги невъзпитаността да се приписва на училището. Родителите трябва да знаят, че колкото и прилежно да полагат усилия, онази част от възпитанието, за която не знаят или не забелязват, прониква от други среди. Онова възпитание, което влияе на детето без тяхно знание, нерядко е с много по-голямо въздействие от целенасоченото възпитание.

В „Поколение” е засегнат мотивът за подражанието и примерите, които подрастващите следват. Подражанието има важна роля в процеса на възпитание и самовъзпитание. Изграждането на детския характер по пътя на подражанието е източник за развитие на значими човешки качества. При негативни примери обаче се получават отрицателни резултати. Затова у подрастващите е необходимо да се възпитава критичност и съзнателност при подбирането на модели за подражание.

Сред другите възможни причини за вандалските прояви на децата са:

- прекомерно заети със себе си родители, които не отделят дължимото внимание на своите наследници – затова те прекарват времето си в търсене на

развлечения, включват се в различни компании от улицата, а оттук идват и неблагоприятните последици;

- мъмренето с ругатни и телесното наказание (незаслужената похвала и изобщо прекалената толерантност също е неприемлива, тъй като възпитава егоизъм и суетност) – такива родители неизбежно се сблъскват със съпротивата на детето, което отговаря на насилието със свои контрамерки: лицемерие, лъжа, грубост, омраза;

- създаване атмосфера на емоционално отхвърляне, безразличие и студенина – детето не се чувства обичано, а потребността от любов през този период е най-силна; липсата ѝ задължително води към негативни преживявания;

- процесът на възпитание протича в условия на повишена морална отговорност – така детето живее в непрекъснат страх, че ще се дискредитира в очите на своите близки; това постоянно напрежение вкъщи трябва все някъде да се освободи; в случая – на улицата.

„Поколение” е призив към цялото общество да преосмисли своите ценности и поеме отговорност за развитието на подрастващите, тъй като трябва да възпита образовано и добродетелно поколение. В този смисъл, ако влиянията на междуличностните отношения в различните микрогрупи бъдат превърнати в целенасочени възпитателни въздействия, те може да се проявят като значими възпитателни фактори. Ето защо една от възможните задачи на възпитателната дейност е работата за превръщане на социалната среда на във възпитателна сила.

Поводът е подходящ да се спомене и за елегията „Линее нашто поколение...”, където е заложен *мотивът за вечната необходимост от предаване на социален опит и подготовка на подрастващите за живота*. Българинът, определен като примитивен, необразован, изостанал, е призован да осмисли отговорността си както към предишното, така и към бъдещото поколение, за да излезе от ситуацията на душевен кризис и нравствен хаос. В противен случай неговите деца и внуци ще бъдат лишени от правото да получат необходимите ценности и социален опит и няма да са подготвени за пълноценен живот. А без съответните знания, умения и компетентности и те ще се превърнат в необразована тълпа, която също няма какво да завещае на потомството си.

Така в един момент народът ще изгуби и идеалите, които е следвал, и вярата, че отново може да ги последва – симптоми, предвещаващи заличаването на общността/нацията. В подобен дух са написани още стихотворенията „И често мисля аз печално...”, „Пустота”, „Писмо до г-на Вацова”, „На Гергьовден”, „Настоящий гражданский химн”, „На един отговор” и „Нашите дни в историята”.

Стихотворението „Възпоминания от Батак” е написано по разказа на Иван Т. Ганев, който по време на Баташкото клане губи всичките си роднини. Когато случайно се срещат с Иван Вазов (някъде из пловдивските улици), момчето няма нито дом, нито семейство, то е гладно, измръзнало, босо „Като ги изклаха, чичо, аз видях... / С топор ги сечеха, ей тъй... на дръвника”.

Факт е (практическият опит го доказва), че ако не се обърне внимание на психофизиологичните реакции към травматичното събитие още в първите часове след преживяването му (конкретната случка е възможно най-тежката, която едно дете може да преживее), то процесът на възстановяване се забавя и често е съпроводен с асоциално поведение и затруднена комуникация. А малкият Иван освен всичко гладува и нито обществото, нито институциите забелязват това. В този смисъл не може да не се спомене, че постът прибира сирачето в къщата си, обиква го като свое и се грижи за него чак до завършване на Военното училище в Пловдив (Ганев служи в гарнизоните на българската армия, където достига до чин капитан).

С това стихотворение и подробностите около него се засяга един много важен проблем – последиците (а също и осмислянето им) за хората, и особено за децата, предизвикани от големите природни и социални бедствия (в случая целенасоченото масово изстребление по време на Априлското въстание). Историята свидетелства, че именно такива катастрофални събития са сред най-големите катализатори на обществената чувствителност към проблемите на децата и техните права. Видът на гладуващите, осакатените, бездомните сираци действително провокира истински катарзис в социалното съзнание и повишава многократно ангажираността на обществата към съдбините на тези деца.

У нас обаче в годините след 1878 случаи като този не са никак малко. Симптоматична в това отношение е елегията „Елате ни вижте!“, където са обрисувани последиците от бедността в обикновената българска къща: тя води до отслабване на семейните връзки и дестабилизация в семейството – бащата вече не може да го изхранва, отнета е красотата на майката, както и невинността на детето. Така се отнема и възможността семейството да изпълнява нормално своите възпитателно-образователни функции – децата не могат да разчитат на вниманието на най-близките си, чието съзнание е заето единствено с мисълта за оцеляване, не за живеене. А това не е нищо друго освен *обезличаване на личността/индивидуалността и детегубване*.

„Елате ни вижте!“ е класически пример за това как децата стават изкупителна жертва на порочните практики в младата българска държава – проблем, поставен още в разказа „Пейзаж“ и стихотворенията „Песента на фъртуната“, „Сиромашкия“, „Първият сняг“, „Пътник и Витош планина“.

Проблемът за човешкото несъвършенство е основен и в други Вазови творби, посветени основно на следосвобожденската действителност. В тях авторът осъжда още много от човешките пороци – убийство, предателство, завист, злъч, пианство, похот, лицемерие, апатия, леност и пр.

На този фон следва да се подчертае, че лошите склонности изначално много по-лесно завладяват човека, отколкото добрите, това е заложено в човешката природа. Затова всяка ситуация, криеща в себе си потенциал за въздействие върху подрастващите, трябва целенасочено да се използва, за да изпитват те съответните нравствени чувства и да подхождат към всеки с любов и разбиране, така че никой да не нарушава правото на другия за лична изява (или както

заявява Фром, отношенията между конкурентите трябва да се основават на взаимно безразличие в хуманния смисъл на думата).

3. Трудово възпитание и екология

Привърженик на идеята за мирен обществен напредък, Иван Вазов вижда залога за него в земеделския труд. Той създава много стихотворения, посветени на бедното планинско население, в които възпява физическия труд на хората в тези „забравени от бога” райони („Пред орача”, „Каменният кръст”, „Нивата”, „В Мала планина”, „Гълъбинка”, „Планинци”, „Хайдути”, „Пред гумното” и пр.). Основният мотив е трудолюбието като национална добродетел, упоритата всекидневна работа на българския селянин, тежката му безкрайна борба с природата и с времето. Навсякъде трудещите се са обрисувани като чисти, честни, обаятелни, силни духом, смели, предприемчиви, духовно и физически красиви, вярващи хора. Така ясно е подчертана връзката между трудовото и всички останали сфери на възпитание.

Затова Иван Вазов завещава на поколенията едно от най-внушителните си послания – стихотворението „Да работим!”. В него се предлага алтернатива на порока леност, а трудолюбието се съпоставя с Ноевия ковчег. Целта е да се внуши, че именно благодарение на труда човек успява да реализира своите способности и така да се приспособи към средата, която го заобикаля.

Посланието е, че всеки етап на развитие на производителните сили предявява определени изисквания към подготовката на младото поколение за труд. Нравствената ценност на личността се измерва основно с нейното отношение към трудовата дейност и към хората, с които работи съвместно. Следователно, ако у подрастващите не са възпитани привички за труд, ако те не владеят необходимата трудова и физическа култура, ще са неспособни да се реализират в практиката. Защото обществото цени и уважава само хората, които добросъвестно се трудят, а взаимодействието им с другите са основани на принципност, взаимна отговорност и сътрудничество.

В стихотворението „Чети, говедарче”! Иван Вазов разкрива пред детето, че в основата на големите успехи на човека е четенето. От него читателят разбира, че ходенето на училище също е труд, и то изключително плодотворен. Целта е осъзнаване на ученето като обществен дълг и социална ценност.

С тази творба авторът разкрива връзката между трудовото и физическото възпитание, от една страна, и трудовото и умственото, от друга. Детето трябва да разбере, че сам по себе си физическият труд не е достатъчен за просперитета на човечеството. Тоест съществува и различен по характер труд – интелектуалният. Малкият читател задължително трябва да осъзнае ползата от самото четене и да заобича книгата. Ето защо е жизнено необходимо възпитанието на децата в любов към нея да започне колкото е възможно по-рано. Тя е най-важната исторически появила се и продължаваща да се развива форма за съхраняване и обмен на човешко знание, социален опит и идеи.

Способности за работа обаче са потребни и в интелектуалния, и във физическия труд. Доказателство е учителят Чакалов от романа „Казаларската царица”. Благодарение на теоретичните му знания, практически умения и

нравствени ценности, цяло село е благоустроено до неузнаваемост, а щастието, което той намира в труда, се превръща в източник на неговото здраве. Тази идея отговаря на изискването *основа на трудовото възпитание да бъде свързването на обучението с общественополезния, производителния труд*.

Трудът се разглежда не само като основна причина за появата и развитието на човешкото общество, а и като фактор с първостепенно значение за формирането на правилно отношение към природата. Това означава, че децата трябва да се изведат от класната стая и да заживеят в среда на радост, любов, поезия и музика, което би допринесло за тяхното хармонично развитие. Ето защо учителката Цонка Хрусанова („Казаларската царица“), „свършат ли училището, повежда ги на къра, на зелено, пеят..., играят по ливадите, тя самата играе там” (гл. „Гост”). Защото природата е най-изтънченият педагог: планините, горите, езерата, реките, цветята, дърветата, птиците – те трябва да възпитават. Така децата ще придобият опитност от първоизточника на всичко и ще се докоснат сами до фактите. Когато съберат достатъчно фактически материал, ще започнат да го обработват и така ще развият ума, чувствата и волята. Затова образователният процес трябва да изхожда преди всичко от онези факти, процеси и явления, които учениците сами възприемат, откриват и преживяват, т.е. всичко води към идеята за *природосъобразно възпитание*.

Това, за което Иван Вазов се бори през целия си живот, е именно *опазването на околната среда*. Според него един от най-големите абсурди в следосвобожденската действителност е посегателството на българина върху природата. Например в пътеписа „Един кът от Стара планина” той изразява възмущението си от огромния брой изсечени дървета и унищожени гори. Затова остро порицава своите сънародници за безотговорното отношение към природните ценности. Авторът счита, че причините за това са невежеството на българския народ и дейното участие на българските политици в този процес, които използват горите като основно средство за придобиване или запазване на власт – още един проблем, който Иван Вазов засяга в „Кандидат за хамама”. Провокиран от тази „саморазправа” с природните богатства на България, в „Разходка до Искър” той повдига въпроса за засаждането на нови горски площи, като призовава това да стане зъдължително за всяка община.

Всъщност в някои Вазови произведения е заложен мотивът, че причината за (не)отношението на държавните служители към екологичните проблеми не се дължи само на алчността им, а и на тяхната некомпетентност. Затова в тези творби се долавя и посланието, че за да се съхрани природата, не само народът, а и политиците трябва да бъдат обучени, да се образуват.

В този контекст като просвещенска алтернатива за справяне с невежеството на народа и управляващите в младата българска държава може да се приеме една от идеите, заложен в романа „Казаларската царица”.

За да съхрани своята изначална хармоничност, учителят Чакалов, който не успява да завърши медицинското си образование във Франция, се отказва от цивилизацията и решава да отиде на село. Тук този просветител започва да търси щастието в труда и природата и намира начин да оползотвори

придобитите знания за общото благо, което в крайна сметка му връща и здравето – Чакалов започва да обучава не само децата, а и техните родители как да обработват стопанствата си, за да получат по-добри резултати от своя труд.

Скоро потъналото в болести и кал шуменско с. Казалар (името е измислено) се превръща в хубаво китно място с нови къщи и обществени сгради. Като се има предвид, че едно от средствата за естетическо възпитание е околната действителност, т.е. всичко, създадено от човека – от външната архитектура на населените места до вътрешната архитектура на жилища, учебни сгради, кина, театри, ресторанти, паркове, градини и пр., то може да се изведе разбирането, че в „Казаларската царица“ се преплитат почти всички сфери на възпитание – трудово, физическо, умствено, нравствено, здравно, естетическо.

Носител на идеята за природосъобразния труд като висша ценност, Чакалов се опитва да използва модерните научни постижения за практическите нужди в селското стопанство. Затова той се откроява със своя читателски вкус, с ориентацията си към „полезната“ книга, тази, която има прагматична функция. Именно тук е неговият голям принос – в опита си за постигане на по-висок битов стандарт, опазване и облагородяване на природата, той успява да приложи теоретичните постановки от тези трудове в реалния живот.

В лицето на Чакалов е вградена представата на автора за народния учител, който трябва да постави основите по пътя на обществото към по-високо културно и нравствено равнище. В същността си това разбиране се преплита с философската концепция на Толстой за мястото на човека в историята, за неговата особена роля в даден исторически момент. Впрочем генезисът на „Чакаловата“ идея може да се потърси още в XVIII в., когато гениалният Песталози призовава родителите да отидат да се учат в градовете и след това отново да се върнат на село, за да обучават не само децата, а и възрастните как да обработват земите си.

Следва да се допусне, че „Казаларската царица“ съдържа социално-педагогически модел, който визира образованието като основно средство за промяна начина на живот на българина от следосвобожденската епоха. Когато обучението се свърже с обществено-производителната практика, този процес ще донесе познание за обективната действителност, ще създаде материални и духовни ценности, ще разкрие свойства, връзки и закономерности на процесите и явленията. Участието в различните сфери на народното стопанство ще отвори пред подрастващите нови възможности за усвояване на социален опит и обогатяването му. А това е важна предпоставка както за изграждането на техните характери, така и за развитието им като личности.

От психобиологичните закони е известно, че всяка външна човешка дейност посредством подсъзнателни процеси оказва определено влияние и върху вътрешния свят на човека – неговите мисли, чувства, действия. Каквото се извършва във външен план, това намира проекция и в съзнанието. Силите, с които се оперира навън, са същите и в човешкото съзнание. Например чистенето на един извор или саденето на цветя изменя хода на човешките мисли и чувства. В това отношение тези дейности имат възпитателен характер, тъй като всяка

постъпка се отразява и на душевния свят на човека. Като чисти природата, детето ще се научи да чисти и своите мисли. Тоест от опазването на природата може да се стигне до морала. Когато внесе ред в околния свят, подрастващият подсъзнателно ще внесе ред и в своите мисли, чувства, действия.

Тази връзка между екологичното и нравственото възпитание ясно си проличава в разказите „Кардашев на лов” и „Донос”, баснята „Най-големият”, както и в стихотворенията „Пребитото псе”, „Тръносливката”, „Гроздобер”, „Пролетен дъжд”, „На кацналото на прозореца ми птиче”, „Кон”, „Крава”, „Дунав”, „Марица”, „Пловдив”, „Друшлявица”, „Вардар”, „В Илина река”, „По здрач”, „Ела”, „Уловена птичка”, „Славей”, „Овчар македонец”, „Прилика на пеперудата с цветето”, „Майски симфонии”.

Докато в „Тъмен герой”, „Травиата”, „Един кът на покой и забрава”, „Людоеди”, „Нова земя”, „Писмо до г-на Вацова” е показано безмилостното отношение на човека към себеподобните си, в „Пребитото псе” Иван Вазов разкрива човешката жестокост и към животните.

В тази лирическа творба, към която се отнасят всички размишления, провокирани от разказа „Поколение”, е олицетворена мисълта на Вазов, че децата може да бъдат изключително жестоки в своята ангелска простота („Даскалите”). Група момчета се отнасят антихуманно към едно безпомощно куче, което умира, след като са му нанесени множество удари с камъни. Възгласите „Още!”, „Във главата!”, „Удрете!” провокират автора да сравни побойниците със „злодеи без сърца”. Въпросите, с които е наситен текстът, са риторични. Те разкриват грешното разбиране на цялото общество за значението на природата и живота в нея. Хората не осъзнават, че в природата действат закони различни от законите на човешкото общество. Незбежно това води до неправилно формиране у подрастващите на представи и понятия, свързани със защитата и опазването на околната среда. Този възпитателен процес не се основава на идеите на екологичната етика, защото хората механично пренасят морални оценки от света на етиката на човешките взаимоотношения в света на природата (лошото куче от приказките в действителност е нормално куче, то също има право на свой дом в природата).

Като размишлява върху доброто и злото, върху престъпността у човека, Иван Вазов заключава, че злото и престъпността са вродени, защото се проявяват още от първата минута след раждането. Затова в края на стихотворението проличава едно безсилие пред тайната на човешкото битие. Тази идея – за неразгадаемата душа на човека, е заложена и в други Вазови творби – например стихотворението „Има тайни”, разказа „Un cas de psychologie” и някои други.

Малките деца носят в себе си неподозирани садизъм, те изпитват чудовищна наслада, когато пробождат или пребиват с камъни някое ранено животно. Затова „Пребитото псе” може да се тълкува като опит за призив към възрастните да се изгради у подрастващите нравствено отношение към природата, а ръководно начало в този процес да бъдат обективно възприетите екологични определения

за добро и зло. Същите идеи се проявяват и в разказите „Кардашев на лов” и „Донос”.

Детето трябва да осъзнае, че няма полезни и вредни растения и животни – всеки организъм има свой дом в природата и зависи от живота на някой друг. Човекът не може да произвежда сам храната си, за него я произвеждат растенията и животните. Например в стихотворението „Гроздобер” децата разбират защо хората обработват лозята и какво им дават те. Подобни са посланията в баснята „Най-големият” и стихотворението „Пролетен дъжд”. От стихотворението „Крава” пък става ясно какво е значението на това свещено животно за човека.

Всичко води към извода, че човешкият вид е зависим от природата, от всички растения и животни около него, които никога не бива да изчезват от земята. Ето защо е необходимо *подрастващият да се научи да разграничава необходимата от безсмислената жестокост.*

В „На кацналото на прозореца ми птиче” е засегнат и *мотивът за възпитаване на грижливо отношение към животните*, т.е. не е достатъчно само да не им се причинява болка, а и да се полагат грижи за тях. Защото в крайна сметка те може да са полезни и за други човешки нужди, не само за хранителните. Например в стихотворението „Кон” се разкрива значението на конете за по-бързото придвижване на хората от едно място на друго. Стихотворенията „В Илина река”, „Дунав”, „Марица”, „Пловдив”, „Вардар”, „По здрач” пък разкриват важната роля на реките за плавателните и водоснабдителните нужди на хората – затова следва да се поддържат чисти.

В „Уловена птичка” е засегнат мотивът за свободата. Птичето се моли на децата да го пуснат, въпреки че те са готови да се погрижат за него, дори да го включат в игрите и забавленията. Това обаче няма да му помогне и то ще си остане нещастно, защото се нуждае от простор. Подрастващите трябва да разберат, че полагащите грижи за животните сами по себе си не са достатъчни. Освен от дом, храна и вода, те, също както хората, имат нужда от свобода – затова не е хуманно да бъдат държани в клетка. Подобни идеи съдържат стихотворенията „Славей”, „Овчар македонец”, „Прилика на пеперудата с цветето”, „Майски симфонии”.

Размислите, изложени по-горе, се отнасят и до стихотворенията „Ела” и „Тръносливката”. В „Ела” изсичането на дърветата е сравнено със заколение. Клетва на дървото към горските работници всъщност е проклетие на природата срещу човечеството. Израз на тази идея са стихотворенията „В Помпейския музей”, „В Помпея”, „Светкавиците”, „Везувий”, които напомнят за могъществото на природата и злините, способна да стовари върху човешкия род. В този порядък от мисли следва да се спомене и фактът, че някои автори оспорват думата „природни” в словосъчетанието „природни бедствия”, тъй като според тях бедствия не биха възникнали без участието на човека. Посланието е, че човекът е част от природата, а не обратно – като я унищожава, той унищожава себе си.

В „Тръносливката” „герои” са група момичета, които обезобразяват едно дърво. Тези девойки очевидно не знаят какви ценни лечебни свойства притежават плодовете, цветовете и листата на дървото, което унищожават. У тях не са формирани познавателни интереси към заобикалящия ги свят. Те никога не са си задавали въпроса как се нарича това растение?; защо изглежда така?; може ли да бъде от полза на хората?; какво те биха могли да му причинят?; възможно ли е да го опазят? След като намерят отговорите на тези въпроси, подрастващите вероятно ще осъзнаят защо дърветата се наричат белите дробове на планетата, ще се запитат защо хората замърсяват все повече и повече въздуха, който дишат, защо унищожават средата, в която живеят. Така ще се увеличи и шансът да се замислят как самите те ще възпитават следващото поколение в любов и благодарност към природата.

По този начин, като полагат грижа за животните, растенията, неживата природа, децата ще станат по-добри и към човека отсреща.

4. За възпитателната роля на изкуството

Предположението, че в текстовете на Иван Вазов мотивът за възпитателното значение на изкуството е широко застъпен, може да бъде подкрепено от факта, че по принцип художествената литература позволява, освен магията на самото слово, да се възприеме и красотата на природата, човешките чувства, емоции, взаимоотношения и пр.

Например в пътеписа „Бов” е разкрит обаятелният образ на баба Мария. Тя е около 45-годишна, но жителите на с. Бов я наричат „баба” от любов и благодарност, защото е тяхна „докторка”, „съветница”, „адвокат”. Нейната жизненост е сравнена с енергията на „сто и трийсет диви коня”, тя е „фея” „гренадер на Наполеон”, „Нютон”, „Херкулес”, „владее обширни периметри с руди от манган, мед, сребро и каменни въглища”. И всичко това единствено заради нейното трудолюбие. По този начин се проявява и връзката на естетическото възпитание с трудовото.

„Бов” е едно от многото произведения на Иван Вазов, където е разработен мотивът за красотата на природата – тя е най-съвършеното божие творение, посъвършено и от човека. Тази идея се проявява в разказа „Пейзаж”, пътеписите „Великата рилска пустиня”, „В недрата на Родопите”, „Висините”, „Витоша”, „Рила”, „Пирин”, „Един кът от Стара планина”, „Разходка до Искър”, „Волът”, „Юмрукчал”, „Велико Търново”, „Царевец”, „На върха Свети Никола”, „Розовата долина и Тунджа”, „Един наш черноморски бисер”, „До Радомир”, както и в съчиненията от стихосбирките „Поля и гори”, „Звукове”, „Скитнишки песни”, „Люлека ми замириса”, „Юлска китка”, „Дисонанси”, „Първи стихотворения”. Във всички тези творби героят изпитва най-блажени чувства, когато се намира сред природната хармония. Възторгнат от нея, той ѝ се наслаждава, обича, боготвори. Върхове, долини, реки, планински езера със своите неповторими хубости будят неговото възхищение и пълнят душата му с благодарност към творческите сили на това божие „изобретение”.

Споменатите текстове са като художествена география и история на България, тъй като от тяхното съдържание прозира дълбоко познание за най-

забележителните места на страната – географските им особености, историческите събития, свързани с тях, хората минали оттам. Това е така, защото любовта към прекрасната природа е неделима от националното чувство, чрез нея всъщност е изразена обичта към родната страна. Тази идея ясно си проличава в разказа „Ема”, стихотворенията „Разходка до Баняса”, „Капуанска долина”, „Прибиране в Отечеството”, „Паметниците на България”, „Де е България”, „Отечество любезно, как хубаво си ти!”, „Аз съм българче”, пътеписите „От Марица до Тунджа”, „Живописна България” и пр.

По този начин, като се изтъкват хубостите и богатствата на родната природа, са прославени красотата и плодородието на българската земя, които се превръщат в символ на България. Така е проявена връзката между естетическото и нравственото възпитание, в частност патриотичното.

Красотата и изяществото на българското слово (а дори и неговата лечебна сила) се разкриват чрез самото художественото слово в сонета „Не даваме я”!, одата „Българският език”, повестта „Немили-недраги”, спомените „Неотдавна”, романите „Казаларската царица” и „Под игото”, разказа „Възпоменателни бележки за К. Величков”, цикъла „Епопея на забравените”, стихотворенията „Езикът наш”, „Старият книгопродавец”, „Родната реч”, „Като пчели”, както и в съчиненията за Исус Христос. Така, от една страна, се затвърждава връзката на естетическото възпитание с нравственото (патриотичното), а от друга – се разкриват допирните му точки със здравното възпитание.

В стихотворението „Чети, говедарче”, където четенето е наречено „слънце”, „по-скъпо от елмаз и злато”, естетическото възпитание е свързано с умственото. В този смисъл някои изследователи считат, че първите тайни на поетическото изкуство Иван Вазов възприема от колегата си в калоферското училище С. Сърков.

От друга страна, мемоарният разказ „Даскалите” позволява да се допусне, че върху творческото съзнание на бъдещия поет е оказано пряко влияние още в сопотското взаимно училище. Това става възможно благодарение на завършилия в Русия даскал Партений Белчев от Троян. Той владее оръжието на словото, разказва увлекателно, говори за драмите на Шекспир. Голямата му сила обаче е начинът, по който декламира стихове пред учениците си. Чувствата, които влага при рецитирането им, запленяват децата и те слушат с най-блажено удоволствие. Тяхната музика омайва слуха и сърцата им. Така учебният час се превръща в духовна наслада за учениците и (очевидно) ги подтиква към вътрешно творчество.

Даскал П. Белчев е типичен пример, че мисията на учителя не е само да дава знания, а и да изгражда, да извисява. Очевидно този руски възпитаник привнеса нещо от опита на европейската педагогика – *принципът за емоционалност* (приложен интуитивно от Белчев) е основополагащ при цялостната организация на учебния процес в сферата на изкуствата наред с *принципа за художественост в единство с научност*; освен това при неговата реализация, тъй като от емоциите към мисълта е естественият път на детския интерес в начална училищна възраст, учителят формира у своите възпитаници

пълноценни мотиви за учене (връзката между тези два момента е именно (съ)преживяването). По-късно, като учител в Мустафа паша, Иван Вазов също се ръководи от този принцип.

Н. Бояджиева пише, че въпросът за социалната и особено нравствено-възпитателната роля на поезията съвсем невинно е решаван в полза на поезията (Бояджиева, 2001: 44). Действително в историята на педагогическата мисъл и възпитателната практика са известни автори и системи на възпитание, които отхвърлят възможността поезията да се използва като средство за изграждане на личността. Оспорвано е както твърдението, че тя може да формира нравствено-волеви качества и добродетели, така и обективността на познанието, съдържащо се в поетическите произведения, като в този аспект се стига дори до отричане на познавателната им ценност изобщо.

В опит да се защити тезата за положителната роля на поезията при формирането и развитието на обществени чувства, тук може да се посочи разказът „Фелдфебел Стамболков“. Главният герой Ячев е гимназист, но избухва Сръбско-българската война и той прекъсва училище, за да се запише доброволец на южната граница (впрочем това е идея за патриотично възпитание). Началникът на гарнизона обаче е груб, дребнав и тираничен, не уважава правото на мнение и достойнство на другия.

Един ден старшината решава да напише няколко стиха, за да повдигне духа на войниците. На него обаче този „занаят“ не му се удава и затова вика на помощ Ячев, който започва да речитира стихове от Лермонтов. И чудото се случва – фелдфебел Стамболков малко по малко започва да се променя, става по-добър и по-благороден. В края на историята той се преобразява и става нов човек. И всичко това благодарение на красотата на поезията.

Колкото повече Ячев изучава характера на Стамболков, толкова повече се убеждава, че доброто, възвишеното в този човек не е угаснало, а само е заглъхнало с времето; и благодарение на поезията отново се е запалило.

Отличителна способност на естетическите чувства, които се проявяват при допир с изкуството, е, че те предизвикват състояние на катарзис. Когато срещне определена художествена творба, човек получава възможност да изпита различни по характер и насоченост емоционални състояния, които да се повторят при попадане в жизнени ситуации, подобни на тези в произведението. Изкуството създава условия не само за преживяване на определени емоционални състояния, а същевременно и за размишления върху тях. Именно в тази му особеност е заложена неговата огромна формираща и възпитателна сила.

Възможно е да се допусне, че „Фелдфебел Стамболков“ съдържа в себе си една добре аргументирана защита на социалната и възпитателната ценност на поезията, тъй като в него се долавя разбирането за единство между красивото и доброто, между естетичното и етичното (поезията прави хората по-добри и по-щастливи). Това твърдение се припокрива с идеята на Бояджиева, че най-убедителните доводи в полза на поезията като средство за изграждане на личността са излагани от авторите, които тръгват именно от представата за такова единство (Бояджиева, 2002: 59). Неслучайно самият Вазов пише, че „там,

дето е красотата, наблизно стои и съчувствие, обич” („Някои спомени за майка ми”). Бих добавил и доброта в контекста на разказите „Срещите ми с Любена Каравелов”, „Възпоменателни бележки за К. Величков” и „Един кът на покой и забрава” (относно последната творба визирам спомените за писателя Миларов-Сапунов). Затова и учителката Ц. Хрусанова („Казаларската царица”), която често извежда учениците си на разходка, пее и играе с тях, е обичана и от възрастни, и от деца.

В „Даскалите” е изразена и *идеята за учителя-художник* (всъщност и Партений Белчев може да се нарече такъв). Даскал Й. Ненов – човекът, оставил най-трайни впечатления у ученика Иван Вазов, владее магията на думите, притежава лаконична реч, провежда уроците си извън класната стая, съчинява поетически творби и учи децата да ги пеят, включително и по време на празници.

От принципите на обучение, които реформаторското направление дидактическо художество от края на XIX и началото на XX в. защитава, на първо място е нагледността. Според дидактиците-художници нагледността е първата крачка към проникване в детската душа и нейната възприемаща способност. Те обаче задълбочават и разширяват това понятие, като изискват не само външна нагледност, а се стремят да засилят вътрешната духовна способност за нагледно възприемане на действителността. Обявяват се против книжната и предметната нагледност, която се осъществява само в класната стая, а препоръчват излизане сред природата и наблюдаване на явленията и качествата на предметите там, в естествената им обстановка.

Един от представителите на това движение, Х. Шарелман, изтъква, че учител, който не умее да измисля хубави истории, който не е способен да облече в интересна форма дори най-сухата тема, който не умее да пее с чувство, е половин сила и с уговорки може да преподава само в горните класове.

Става ясно, че в своята практика Й. Ненов осъществява някои от най-важните изисквания на дидактиците-художници. Воден от разбирането, че на децата нищо не бива да им се натрапва, а всичко трябва да е плод на спонтанната им активност, че художествено-образната природа на музиката съответства на личностните им потребности, Ненов успява да го приложи в практиката си, което очевидно му спечелва добро име и извън Сопот. Затова не е изненадващо, че по негово време училището придобива голяма популярност в цялата страна.

Тъй като Ненов компенсира липсата на високо образование със системно самообразование, може да се изведе и разбирането, че пазарджишкият учител се опира (интуитивно) на едно много важно принципно положение – *развитието на личността на ученика се обуславя от непрекъснато развиващата се личност на педагога*. Този принцип е възможно да бъде приложен само чрез творческото усилие на учителя, който създава условия за развитието на личността, като непрекъснато се развива сам (идеята за перманентно образование).

Очевидно учителят Й. Ненов успява да предаде от своите прогресивни идеи на ученика Ив. Вазов, защото, както бе отбелязано, по-късно той също ги

прилага в учителската си практика в Мустафа паша. И не само че провежда уроците си сред природата, а и често извежда учениците навън за изучаване и пеене на патриотични (маршови) песни (*възпитаващо образование*, основополагащ принцип в педагогиката откакто тя съществува като самостоятелна наука).

В този контекст следва да се отбележи, че идеята за магията на музиката е застъпена широко в творчеството на Иван Вазов. Песента, хорото, ръченицата, гъдулката, гайдата, тъпанът обединяват персонажите, карат ги да се покаяват и (или) ги правят по-добри и по-благородни в разказите „Белимелецът”, „Един кът на покой и забрава”, „Царят в Бяла”, „Изпъденият марш”, както и в романа „Под игото”. Така още веднъж е проявена връзката между естетическата и нравствената сфера на възпитание.

В разказа „Големият ден” се залага идеята за ролята на празниците в учебно-възпитателния процес. Училищният празник е културно събитие, перспектива, която се очаква с нетърпение и привлича цялото селище. Участието на учениците в подготовката на такъв празник ги сплотява и ги прави по-организирани и по-отговорни. Предварителният сценарий включва реч на главния учител, песни и игри. Речта на учителя има за цел да напомни за просвещенската идея. Основна задача на песните е да събудят националното чувство и свободололюбивите стремежи на българина и, в духа на просвещенската традиция, да го подтикнат да преодолее своята изостаналост чрез учение и просвета. В текста се проявява и мотивът за благотворното влияние на играта върху изграждането на детската личност – идея, долавяща се и в стихотворенията „Учител и пролет” и „Нашето училище”. Ценно в този аспект е посланието в романа „Казаларската царица”, където учителката Ц. Хрусанова не само извежда децата извън класната стая, а и участва наравно с тях в игровата дейност – подход, носещ положителни емоции за всички.

Необходимостта от извънкласни дейности, като форма на организация на обучението в училище, е безспорна. Те не са самоцелни или притежаващи единствено допълнителни развлекателни функции за учащите, а целенасочен и организиран учебно-възпитателен процес с фиксирани и определени часове за учебната година, които се реализират в извънучебно време. Училищните празници са пример именно за такава дейност. Те позволяват на децата да се докоснат до миналото, приобщават ги към българския бит и душевност, което поставя фундамента за формиране на национална идентификация. Така отношението към фолклора се явява основна стратегия за развитие на националните ценности.

Като душевно изживяване, училищните празници винаги оставят трайни впечатления, специфични въздействия и желание за ново участие и съпреживяване. Празниците в училище практически се реализират в свободното време на учениците и съчетават многообразието с отбиха, развлечението и въздействието върху чувствата и поведението им. Тази тяхна особеност във възпитателно отношение ги разграничава от прякото училищно възпитание и обучение. Затова училищният празник, като извънкласна форма на организация

на живота в училищната среда, е необходимост, която насища емоционално ученическото всекидневие.

Масовият училищен празник (какъвто е празникът в „Големият ден“) има комплексен характер – той притежава свой собствен облик и в същото време се доближава до живота в обществото. По този начин се улеснява социализацията на личността на подрастващия, като в тържествена форма се разкрива отношението му към конкретни социални явления, събития, чествания или към природата, спорта, туризма и пр.

Педагогическата значимост на масовия училищен празник по време на просвещенската епоха следва да се представи по следния начин (тезисно):

- принос на новобългарското образование и училище за формирането и осъществяването на българския национален идеал;
- разпространява и налага националнообединителната ценност – познание;
- насочен е и въздейства не само върху училищната, а и върху разнообразни и разнородни други общности.

С училищните празници е свързано и едно изкуство, което обединява всички останали изкуства – театърът. Схващането на Иван Вазов за възпитателното значение на театъра е изразено основно в романа „Под игото“. В гл. „Представлението“ централна тема за обществото на Бяла черква е представянето на драмата „Многострадална Геновева“ – събитие, което се провежда в сградата на мъжкото училище.

К. Сапунджиева пише, че символ на театралния живот и дело у нас преди Освобождението е именно „Многострадална Геновева. Авторката посочва, че тази на пръв поглед далечна за българската душевност средновековна немска легенда, се превръща в явление, което емблематизира не само зараждащата се театралност, а и се налага в културно-зрелищната ни възрожденска традиция като типичен и неотменим елемент на театрално-просветното дело. От тази гледна точка Сапунджиева допуска, че с „Многострадална Геновева“ не само започва театърът в България, а и че тя синтезира представата ни за възрожденския театрален модел (Сапунджиева, 2002: 52).

Споменатото по-горе обяснява защо представлението в Бяла черква е културно събитие, което вълнува цялото общество. „Многострадална Геновева“ е от онези творби, които отключват дълго стаяваните патриотични стремежи на българина и го подготвят за конкретни аналогии с героиката на историческите пиеси и образи. Тя променя самочувствието и личностната самоактуализация на зрителя, тъй като злощастната съдба на графиня Геновева провокира сантимента, очакванията, надеждите му и възпитава у него чувство на емпатия. В лицето на подхвърлената на злодейски произвол и унижения, на мъки и изпитания беззащитна героиня той вижда себе си, своята болка, а в по-общ план – нерадостната историческа съдба на народа. Ето защо неговата емоционална ангажираност е така спонтанна и силна. Когато пролива сълзи или репликира актьорите, публиката несъзнателно изплаква собствената си болка или се бунтува срещу установения ред.

В този смисъл естетиката на възрожденския театър е подчинена и вплетена в националноосвободителния контекст, който доминира културно-възпитателния идеал. Това е причината Вазов да обвързва актьорската игра и зрителската художествена подготовка по-скоро с изискванията на епохата и революционния ѝ подем, а не толкова с формално-естетическите изисквания. Затова е логично, при положение, че културно-възпитателният контекст е насочен приоритетно към събуждане на народностното съзнание и дух, посредственото представяне на актьорите и ниската театрална култура на публиката да внасят положителен заряд в целия сюжет. Дори „грубата“ намеса на Каблешков се визира като личен пример, тъй като по този начин се заявява, че в театралната практика взимат участие и ангажираните в националноосвободителното движение личности.

Идеята е, че като става непосредствен участник във възрожденския театрален спектакъл, зрителят се обединява с актьора и двете страни се включват заедно в общия борчески патос. В този взаимен емоционален обмен се извършва своеобразен душевен катарзис, при който духът се освобождава от народностните страдания и ги пренася върху театралните образи.

Активността на зрителя обаче не се изчерпва със затрогващи асоциации за миналото и настоящето, тъй като сценарият дава необходимия повод за оптимистични очаквания към бъдещето. След страданието идва спасението на героинята. Белочерковчани изживяват в щастливата развръзка предчувствията за собственото си скорошното изобавление. Доказателство, че като национално-патриотична и възпитателна цел на младото поколение се поставя възвръщане на свободата и култивиране на чувства за обич към другия, е революционната песен, която „разпаляше и опияняваше сърцата“, „сбра всичките души в едно“, „сля сцената със залата“, „издигна се към небето, като молитва“.

Изявата на сцена, като вид изкуство, което не само въздейства върху мислите, душата и характера на личността, а и променя човешки съдби (вследствие на това влияние), заема важно място и в други Вазови произведения – разказите „Една изгубена вечер“, „Война въз един одър“, „Репетиция“, „Възпоменателни бележки за К. Величков“, повестите „Нора“ и „Немили-недраги“, романа „Казаларската царица“ (театрално изкуство); разказа „Саломоновският цирк“ (цирково изкуство); разказите „Драма“ и „Сладководен гост на държавната трапеза“, романа „Нова земя“ (танцово изкуство); разказа „Маргарита“, стихотворението „Nocturno на Шопена“ (музикално представление); разказа „Panem et circenses!“, стихотворенията „Колизей“ и „Пред Колизея“ (изкуството като политически инструмент за печелене на обществена подкрепа).

В стихотворението „Моите песни“ е проявена идеята, че чрез изкуството се осъществява глобалното човешко общуване. По този начин се разкрива и смисълът на изкуството – да руши граници и да премахва ограниченията. Чуващият, виждащият, чувстващият света творец, който трябва да бъде разпознат от публиката като учител и педагог на нацията, заявява пред същата тази публика, че е открил в себе си знакови стойности на националния характер.

Така, посредством силата на създадената от него красота, се е преобразил и е станал по-добър. Тревогата на автора от приближаващия се край е надживяна от съзнанието, че смъртта е победена от изкуството, че безсмъртието е постигнато чрез дълъг и упорит труд, посветен на духовните нужди на народа.

Уникалните и с нищо незаменими възможности на изкуството като особен вид духовно-практическа дейност се състоят в това, че художникът и зрителят, читателят или слушателят не само придобиват знания за света, а и усвояват емоционално-ценностното отношение към окръжаващата действителност и към самия себе си. Такова откритие на човечността на света от всеки отделен индивид е възможно благодарение на това, че в художествената дейност (възприемане, създаване, интерпретация на изкуството) се усвоява цялото богатство на обществено-исторически изработената култура, като се преживява и изстрада общочовешкият опит от познанието на истината, доброто и красивото. По този начин творецът и читателят се приобщават към общочовешките ценности, а изкуството развива универсалната способност на човека за творческо преобразуване на света във всеки вид дейност.

5. Религия и (само)възпитание

Според религията висшите морални ценности, принципи и изисквания имат не временен, а абсолютен характер. Бог не е само източник на морала, а е и законодател в областта на нравствеността и последен съдник на моралността на хората. Тълкувател на волята на Бога е неговият единороден син Исус Христос, който се явява висш нравствен образец за християните. Той е изпратен на земята, за да дава личен пример как да се живее според истината; да покровителства бедните; да помага на отрудените; да лекува болните; да съди алчността, лицемерието, жестокостта, лъжата, завистта, предателството; да разкрие най-доброто средство за разбирателство между хората – любовта; и накрая да приеме саможертвата, чрез която да изкупи техните грехове и така да ги спаси от сигурна гибел.

Затова в християнската религия да се жертваш за щастието на другите е най-висшата добродетел. Това е божественото начало, смисълът на Вселената и предназначението на човека в хаоса на надеждите за по-добро бъдеще. За съжаление Иван Вазов не го открива сред своите съвременници и постига болката от чувството на обреченост, тъй като липсват големите личности, които да могат да пазят и развиват както Цивилизацията, така и крехката човешка индивидуалност.

И тъй като реалните общества и начините на живот в тях, със своите колосални недостатъци и пороци, принуждават човешкото мислене да търси, копнее и вярва в други възможности на човешко съществуване, поетът се обръща към историческите примери на величие и храброст – за да опресни българската колективна памет за ролята на националноосвободителните борби в изграждането и духовното преобразуване на нацията. Той намира примера, божественото начало в цикъла „Епопея на забравените”, който се превръща в поетичен паметник на цяла историческа епоха – от първите прояви на оформящото се национално (само)съзнание до епичния бой на Шипка. В

посланията на големите български просветители и революционери се разкриват основите на жизнено необходимата философия на активното и граждански отговорното поведение в името на нацията, на обществото, на другия човек (*идеята за образование чрез пример*, чрез правене на добро за всеки човек поотделно и за човечеството като цяло).

Краткосрочната цел, заложена с написването на стихосбирката, е опазване на душите от грехопадение и зло. Акцентът е поставен върху обичта и грижата за другия като спасителни за човешката душа добродетели. Оттук произтича и генералната цел на „Епопеята“: чрез възприемане на различни явления и модели на поведение да се провокират нравствени потребности и да се изградят съответните нравствени свойства.

В стихотворението „Любов трябва“ се долавя посланието, че критиката е необходимо и полезно съждение за прогреса на обществото, но не то трябва да бъде ръководното начало за хората. Идеята е, че все пак обществените слабости и пороци трябва да се лекуват с добро, а не със зло. За постигане на този идеал Иван Вазов търси божественото начало и в природната хармония, където човекът, „ровейки се в себе си“, има реален шанс да открие бог в себе си, т.е. доброто в себе си. Затова в стихотворенията, където е заложен този мотив („Excelsior“, „Напред“, „Страдающий пътник“, „На Черни връх“, „Молитва в планината“), лирическият герой изпитва невъобразимо страдание по своя път към върха (природен и същевременно божествен), но след всяка трудност успява да се изправи благодарение на твърдата/свободната си воля и непоколебимата си вяра, които идват на помощ на смазаната материя. Тоест нравственото самоусъвършенстване на личността трябва да бъде смисъл и цел на земния живот на човека (защото е единственият път към Бога, възможен само чрез изпълнението на планинската проповед на Спасителя).

Идеята, че пороците на обществото трябва да се лекуват с добро, води към учението на Исус: „Обичайте неприятелите си и се молете, за онези, които ви гонят, за да бъдете синове на вашия Отец“, както и към стихотворението на Вазов „Храст розов“. Тази идея се проявява в разказа „Два врага“, стихотворенията „Неприятели“, „Горко на победените“, „Българската доброта“. В разказа „Великият заточеник“ Патриарх Евтимий Търновски се моли на Бог за свирепите и непочтителни османски поданици, които го придружават по пътя му към заточението в Бачковския манастир. Баба Илийца също споменава в молитвите си потисника и неговото семейство. В крайна сметка възрастната жена е възнаграденa за вярата си в изконните християнски ценности (внучето ѝ оживява). Тази награда внушава само едно: като защита и осигуряване на добродетелността християнската религия предлага провидението, което рано или късно отдава заслуженото на хората – добро на добрите, лошо на лошите – идея, прозираща още в стихотворенията „Целувката на Юда“, „Гласовете“, „Непобедима“, както и в поемата „Грамада“.

Стремеж за приобщаване на подрастващите към тези и подобни на тях християнски ценности личи и в стихотворението за малки деца „Молитва“. В него се откриват двата най-важни фокуса на християнското съзнание – личната

отговорност пред Бога и грижата за другия. Освен това е заложена идеята за възпитаване на умствени способности и запазване на здравия разум.

„Молитва” съдържа в себе си познанията на християнската идеология и нейната възвишена нравственост. Именно в тази връзка си проличава високата стойност на стихотворението – ценното е, че концепцията му е светска, а в същото време в него прозира християнският светоглед. Чрез художествения текст е изразена идеята за справедливост, хармония и красота в земния живот; заедно с това малките деца, без да им се натрапва, са посветени в тайните на общението с Бог.

В „Молитва” се акцентира върху важното значение на просветата и образованието за развитието на детето. Знанието прави човека много по-силен, по-подготвен и по-способен за житейските борби. Стихотворението възпитава у подрастващия и чувство за принадлежност към семейната общност и нацията. Обичта към своето може да бъде обвързана и с присъщата за християните грижа към родната земя, която е видна и от обичта на Божия син към свидни за него места като Йерихон или Йерусалим например.

И тъй като Бог отговаря на всяка молитва, отправена му от хората (и семейството, и физическата прехрана, и знанието са дар от Него), следва, че човек е взел целия си живот назаем от Бога. Което значи, че той оправдава своето съществуване само когато благодари на Бога за вече полученото. Затова винаги трябва да Му благодарим, преди да представим молбата си за нещо ново. Защото колкото повече Му благодарим, толкова повече Той ни дава – послание, завещано в стихотворението „Благодаря ти, боже!”. В противен случай, ако човек започне да приема всичко за даденост – идея, заложена в стихотворенията „Вълшебен пир” и „Изтъкахме си платното, ритаме кросното”, провидението неизбежно ще го застигне и божият гняв ще се излее както в стихотворението „Блян в стара черкова”.

Един от призивите на Исус към хората е да не причиняват на другия това, което не искат да им се причинява на тях. В разказа „Тъмен герой” от всички стражари само Ненко следва това Божие учение и отказва да изпълни заповедта за физическо насилие над цивилен гражданин. Като се има предвид, че тук става дума за милост към човек с различни (политически) убеждения, е обосновано да се изтъкне, че Ненко проявява няколко общочовешки ценности, които са особено значими за обществото: хуманизъм, разпознаване на добро и зло, толерантност, справедливост и равенство.

Хуманизмът отразява централната идея за човека като ценност. Доброто и злото е заложено у всеки човек – личността не е нито само добра, нито само лоша, но нравствената ценност я има в поведението на онзи човек, който в конкретната ситуация действа така, че предпочита доброто пред злото. Толерантност означава търпение. Толерантността изисква зачитане на убежденията и начина на живот на другите, дори и те да са различни от собствените. Справедливостта е пряко свързана с толерантността. Състои се в това, да оцениш справедливо личността на другия, да се отнасяш към нея с респект и да не нахлуваш в сферата на нейната свобода, за да не бъде накърнена

свободата ѝ на действия за запазване на културни ценности. В основата на справедливостта се крие принципът за равенство. Основната норма на поведение, произтичаща от него, е еднаквото третиране на другите хора, избягването на всякакви форми на необосновано фаворизиране и даване на специални привилегии на каквито и да е лица или социални групи, отказ от използването на различни форми на дискриминация.

Ако се приеме, че дългът е онова вътрешно чувство, което те кара да полагаш грижи за някого или за нещо, да действаш, за да осъществиш ценностите си на дело, а честта е признанието, самоуважението, което човек проявява към самия себе си и може да го изисква от другите, независимо към каква социална група принадлежи, следва да се предположи, че Ненко е носител и на тези нравствени ценности.

Впрочем съпругата на Ненко проявява същото милосърдие като него. Разбрала какво се е случило, тя го насърчава да напусне работа и въпреки че е болна, му заявява, че Бог ще ѝ помогне да оздравее и да си намери работа. Тоест и тук се проявява идеята за Божието провидение.

От векове наред предците ни са вярвали, че домът е свещено място, в което децата усвояват необходимите им познания за заобикалящия ги свят и научават най-ценните житейски уроци. В семейството те не само биват възпитавани, а и изграждат своя характер. В този смисъл Въведение Богородично Църквата е приела и за Ден на християнското семейство, който само в България се празнува като такъв. Семейното ходене на църква в този ден символизира влизането на тригодишната Мария в Йерусалимския храм, където родителите ѝ я обричат да служи на Господа и да се подготвя за великото си предназначение на Божия майка. Така тази традиция напомня на родителите за духовните им задължения към децата. Защото семейството е най-доброто училище, което може да даде първите познания за Бога и за християнските добродетели, на които векове наред се е крепял българският род.

Идеята е, че и Ненко, и Ана притежават добродетели, които християнската религия определя за висша ценност – хуманизъм; милосърдие; толерантност; трудолюбие; търпение; чувство за дълг, чест и справедливост; вяра в Бог. Когато и двамата съпрузи/родители са носители на такива нравствени свойства, т.е. са истинско християнско семейство, това безспорно ще се отрази благоприятно и на техните деца. Затова не е изненадващо, че посочените качества са наследени от дъщеря им Дѐла. Въпреки крехката си възраст, тя осъзнава тежката ситуация, в която се намира семейството, и смирено поема грижата за майка си и за дома, без да очаква нищо в замяна.

В разказа „Звездата” тримата влѣхви, след дълъг и упорит труд върху пророческите книги, в крайна сметка успяват да разгадаят името на новия завоевател на земята, който ще я покрие с „пожари”, „развалини”, „плач”, „отчаяние”, „человешки трупове”, „кръв и съсипни”. За тяхна изненада името на този „жесток” цар се оказва Любов! „И удивиха се твърде влѣхвите и възликуваха сърцата им, понеже всичките им страхове за човечеството

изчезнаха”. Затова те незабавно поемат към Йерусалим, твърдо решени да следват Витлеемската звезда, която ще им покаже пътя до благия цар.

С други думи, ако земният човек не иска престъпления, той трябва да осъществява Царството Божие. Оттук следва, че единственият шанс човечеството да избегне Страшния съд е да пренасочи стремежите си от алчността и омразата към изконните ценности на християнската религия, на първо място сред които е любовта към другия – идея, проявена още в разказите „Великденско размишление”, „Коледен дар”, „Дъщерята на Пилата”, „Просяк”, стихотворенията „Великден”, „Голгота”, „Свири нощната фъртуна”, „Де е Бог?” и пр.

Ако от тази отправна точка отново бъде взет за пример „Фелдфебел Стамболков”, е възможно да се заключи: Всеки има моменти, когато възвишената му природа се проявява. Веднага тя донася със себе си сила, радост, чистота, мир, любов. В тези мигове човек прощава на всички, съзнава себе си като същество, което обича, жертва се, помага. Оковите и ограниченията падат и идва свободата, с която всички граници между хората рухват. Тогава се образува неразривна връзка между душите им и те разбират какво означава изразът единство на всички същества. Именно в този момент човек започва да познава себе си. Или: *да познаеш себе си значи да познаеш възвишеното (доброто) в себе си*. Счита се, че християнските ценности са неизменни и вечни, защото произтичат от божественото вдъхновение. Затова всичко, което Бог е промислил за човека, би следвало да се възприема като абсолютно добро.

Глава трета: „Под игото” – Вазовият поглед върху българското образование

1. Към педагогическите фактори на развитието

Човекът, който посява в душата на Иван Вазов семето на любовта към културата и изкуството, е неговата майка. Дъщеря на просвещенската епоха, Съба Вазова постоянно следи и изучава превратностите на света, вълнува се от големите събития на епохата, търси в книжнината отговори на своите въпроси за света, човека и природата; самата тя пише поезия и проза, създава библиотека в Сопот, дарява книги и средства, изиграва огромна роля за разцвета на Радиното училище, съдейства за изпращането на бедни момичета на учение извън Сопот.

Не трябва да се забравя обаче, че наследствеността „създава” основите, но обществото осигурява или затруднява по-нататъшното развитие на детето, което ще изпитва въздействието на обширната съвкупност от социални фактори през целия си живот. В този смисъл е възможно да се предположи, че докато при Иван Вазов средата се оказва подходяща за развитието на неговите заложи, в романа „Под игото” е проявена идеята, че когато има разминаване между семейните ценности и социалните послания, макар семейството да е фундаментален фактор за развитието на детето, то не може да преодолее цялостното влияние на средата върху детската личност.

Показателен пример за това предположение е именно моментът, когато чорбаджи Марко изразява убеждението си, че неговите деца, възпитавани в духа на патриархалните традиции, са останали встрани от всеобщия ентусиазъм,

породен от народното недоволство срещу османския поробител. Обаче, след като се прибира вкъщи и отваря килера, той намира истински боен арсенал – пушки, пищови, револвери. Този епизод е категорично доказателство за идеята на автора, че онова възпитание, което влияе на детето без знанието на родителите и учителите, често е с много по-голямо въздействие от целенасоченото възпитание.

Всъщност „Под игото“ започва тъкмо с портрета на чорбаджи Марко, за чийто първообраз авторът „взима“ Минчо Вазов. Като извежда на преден план разбиранията му за това как трябва да се изгражда характерът на неговите деца, Иван Вазов и тук подчертава ключовата роля на бащата при възпитанието на подрастващите. Действията на този персонаж пък още веднъж потвърждават предположението, че народният поет е възпитаван в духа на новото време, а в отделни случаи дори и в хармония със схващанията на големите мислители от просвещенската епоха. За доказателство може да се приемат:

* Дори в такъв напрегнат момент като нахлуването в къщата на И. Кралйчът гостоприемният чорбаджи Марко не забравя своя християнски дълг да се погрижи и да се помоли за другия, който се нуждае от помощ.

* Култът му към науката, образованието и просветата – възгледите на Марко за ролята на образователния фактор в индивидуалното и общественото развитие са основа на демократичното му схващане, че образованието не бива да е достъпно само за малцина, а за целия народ.

* Вярата му в Бог – Марко е силно вярващ християнин, затова дава всичко от себе си да вдъхне и у своите синове религиозно чувство; за него църквата е институция, която има пряко отношение към възпитанието и образованието на децата и изпълнява важна роля за нравственото развитие и усъвършенстването на обществото.

* Случката с ключа от ковчега с парите и случката с виното – чорбаджи Марко схваща, че добрата комуникация между родител и дете е в основата на един успешен възпитателно-образователен процес; за разлика от деспотичните бащи, които налагат тиранично волята си над децата и изискват безпрекословно подчинение, например Братаков, водещият принцип, който Марко следва, е любов и уважение към детето, доверие в неговите сили; той съзнава, че директната забрана не е най-доброто средство подрастващият да бъде отказан от вредните навици; напротив – това често води до вътрешна съпротива и ответна реакция.

* Справедливото му и хуманно детско правосъдие и опълчването му срещу страха/стреса – за съжаление през разглеждания период всички възпитателни институции (семейство, църква, училище) проповядват и насаждат в душата на детето страх и смърт; за разлика от повечето родители, които разчитат да постигнат възпитателни резултати вследствие на страха, чорбаджи Марко не се представя като жесток господар, а напротив – за наследниците си той е най-искреният съветник и най-справедливият съдия – нито прекалено строг, нито прекалено мек; и благодарение на тази му тактичност, децата виждат в негово лице един любящ родител.

Стресът е състояние на силно нервно напрежение, предизвикано от отрицателно физическо или емоционално въздействие, като най-вече това се отнася до високите нива на стрес, които може да имат негативен ефект върху физиката, емоциите и умствената концентрация. Именно в такова състояние Бойчо Огнянов заварва Бяла черква – атмосфера, заредена със скрито напрежение, наплавани хора, потиснати от несигурността на околната действителност.

Очевидно това усещане се насажда у детето още в институцията, която го подготвя за начина му на живот и която през вековете е изиграла най-важната роля в обособяването на България като нация – училището. В романа „Под игото” Иван Вазов дава сериозен повод за размисъл по тази проблематика. Той поставя обучението върху психологически основи, като внушава, че децата са подвластни в по-голяма степен на чувствата, отколкото на разума. Посланието е, че е изключително важно обучението да се свързва с положителни емоции, да носи удоволствие и радост.

Необходимостта на учениците от спокойна и предразполагаща обстановка проличава по време на публичния годишен изпит по история на първокласничките от девическото училище. До идването на външния проверяващ Кириак Стефчов изпитът протича спокойно благодарение на човечността на главния учител Климент. Фактът, че израженията на момичетата бързо се променят и по лицата им вече се четат единствено страх, означава само едно: Стефчов не се съобразява с „правилото”, че при възприемане на учителя и формиране на отношение към него в процеса на общуване важна роля има първото впечатление. Реакциите на децата след това показват как не трябва да се задават въпросите за проверка: неясно, отвлечено, неразбираемо, сухо, студено.

Не може да се отрече, че общуването между учител и ученик има подчертано емоционална окраска и избирателен характер, когато се извършва спонтанно. Но когато то е подчинено на съответните възпитателни цели и задачи (каквато а priori е случаят с изпита), хуманизирането на взаимоотношенията учител-ученик се явява една от основните предпоставки за оптимален учебно-възпитателен процес. Такъв демократичен стил на общуване обуславя необходимостта от висока комуникативна компетентност на учителя (изпитващия) и съответно той няма право да проявява симпатии или антипатии и безразличие към възпитаниците си.

Не трябва да се забравя, че децата са особено емоционални и са склонни да идеализират образа на своя учител, като очакват от него и му приписват много топлина, обич, разбиране, доброжелателство и помощ. Тяхната самооценката се формира най-вече като следствие от интеграция на неговите оценки. От това какво одобрява и отрича той у учениковата личност, зависи нейното самоуважение (това „правило” важи най-вече за учениците от начална училищна възраст, в контекста на „Радини вълнения”). Затова е необходимо учителят да е добронамерен, да проявява дружелюбие и уважение към всички ученици, да се стреми да спечели всеки един от тях за каузата на собственото му възпитание и развитие.

Отнесени към изпита в девическото училище, нито едно от тези изисквания не е покрито от К. Стефчов, въпреки че не може да се отречат неговите познания по съответния предмет (последното само доказва, че добрата професионална подготовка на учителя сама по себе си далеч не е достатъчна, за да се нарече и той добър). Такава проява на грубост при обръщенията към децата обикновено се случва, когато учителят е афектиран и не може да се владее, т.е. в безсилието си той обижда учениците. Неестичните обръщения обикновено накръняват достойнството и причиняват мъка на засегнатото дете. Тази несправедливост от страна на учителя наистина поражда обида у ученика, която пък би била разрушителна за нормалните им взаимоотношения. Това води след себе си отсъствие на доверие и взаимно разбиране. Така се поставя своеобразна психическа бариера между учител и ученик и създава твърда психологическа непроходимост за възпитателното влияние. Обиденият ученик вътрешно се противопоставя, съпротивлява се на влиянието, съмнява се в добрите намерения на учителя, дори очаква друга обида.

Всъщност от една страна е закономерно целите на учител и ученик в много случаи да не са еднопосочни и в този смисъл възникването на подобни противоречия е неизбежно. От друга страна обаче, колкото учителят се стреми да ги доближи и в максимална степен да ангажира и направи съпричастен ученика в учебно-възпитателния процес, толкова се засилва ефектът от неговата работа. С други думи, в своите действия, които е важно да бъдат и навременни, добрият/тактичният учител/възпитател винаги опира до индивидуалните ритми на детето, неговия личен опит и мотивация, развитието на Аз-а му.

Например, ако си представим, че Стефчов се беше опитал да поправи възникналата несправедливост в очите на ученичките, като им се извини например, неговият авторитет пред тях нямаше да се наруши, а напротив – щеше да се утвърди. Той обаче не само че не го прави, а продължава да задава въпроси, които не са съобразени с възрастта на момичетата и липсата у тях на жизнен опит. Предвид всички тези обстоятелства, не е изненадващо, че представянето на ученичките е незадоволително. Това от своя страна може да резонира и в отношението на децата към училището изобщо.

2. Художествен образ на новобългарското училище

В „Под игото” с помощта на художествените средства авторът се опитва да изясни на читателя какви са целта, задачите и организацията в новобългарското училище. В началото на „Радини вълнения” се дават сведения за професията учител: физически облик (външен вид), нравствени качества, социален произход, заплащане на учителския труд. Става ясно и какво е състоянието на българското училище: разделно обучение на момчета и момичета, взаимното училище е прераснало в класно. Пролитчава каква е организацията на учебния процес: класноурочна ситема, провеждане на изпит в края на учебната годината, ролята на учителя, състоянието на учениците, ролята на родителите, ролята на учебниците.

Засегнато е отношението учител-ученик при организацията на годишния изпит. Описанието на Радините чувства показва високото съзнание за

отговорността на учителя при провеждане на изпита. Силните вълнения и притеснения у героинята са предизвикани от чувството за задължение, признание и отговорност на учителя пред родителите и обществото. И няма как да е иначе, при положение че на обществената проверка и оценка е подложена работата на учителя, т.е. учителската професия.

Става ясно какво е ръководството и организацията на училището и изпита: класове, главен учител (жена), който държи реч отчет пред родителското тяло/обществеността, и главен учител, който ръководи самия изпит. Дават се сведения и за документацията на учебния процес: учебната програма, чието изпълнение е гаранция за преминаване в по-горен клас, изпълнява ролята на конспект, по който се провежда изпитът.

От отговорите на децата си проличава, че целите и задачите на училището са обвързани със средствата и методите в борбата на българския народ за национално освобождение. В този смисъл не е случайно, че изпитът е точно по история. Темата за миналото естествено се свързва и с очакванията за бъдещето – познаването на историческото минало на българския народ се възприема като основа за изграждане на национално съзнание и за започване на освободителното движение. А идеята за това витае навсякъде, дори в умовете на децата. Така че училището, това минипространство, е превърнато в символ на цялата нация, която се събужда, израства и заявява претенции да се превърне отново в политически организирана общност, притежаваща вътрешен и външен суверенитет (самостоятелна държава).

Съобразно така изложените размишления синтезирано може да се направят следните изводи относно обучението в българското училище през XIX в.:

- целта на образованието е подготвената за живота мислеща и социално ангажирана личност, готова да се включи активно в общия ритъм на националната революция – затова е необходимо обучението да бъде практично, с високо качество, на нивото на европейското, като проверката и оценката са гаранция за постигане на изискванията;

- османската власт не участва в управлението и администрирането на българските училища – в този смисъл се чувства необходимостта от проверен общ критерий за оценяване знанията на учениците в цялата страна, изготвен на основата на единни държавни изисквания;

- от горното произтича, че всяко българско училище самостоятелно организира, планира, провежда и контролира учебния процес и работата на учителите;

- за учениците от особено значение са няколко по-съществени характеристики в личността на учителя, които опосредстват педагогическото общуване: външен вид, нравствени аспекти на отношението му към тях, преобладаващо настроение, глас, усмивка, поглед, мимики, жестове, движения, интелектуално равнище и начин на преподаване, особености на характера, на емоционалните реакции и пр.

- в края на учебната годината има изпит (с външен проверяващ), от който зависи не само съдбата на ученика, а и на учителя.

Главна роля в процеса на организирането, издръжката, управлението на училищата и изобщо на просветното дело през този период имат училищните настоятелства, които са върхът в развитието на институциите и на гражданското съзнание на българите от този период. Те се излъчват от общината и са нейни органи, но в същото време са и самостоятелни звена, тъй като се избират от населението и се управляват по свои правилници. Заедно с учителските събори, училищните настоятелства са единствените напълно автономни органи на самоуправление на народа (общините все пак са подчинени на централната власт и са длъжни да осъществяват нейната политика).

Членове на тези настоятелства обикновено се избират с едногодишен мандат и носят най-различни наименования: епитропи, надзиратели, попечители и пр. Това са най-образованите, дейни и съвестни граждани, които се ползват с обществено доверие, работата им е почетна и не получават възнаграждение. Върху тях се прехвърлят всички грижи за учебното дело в селището: намиране на средства за материална поддръжка на училищата и за заплащане на учителите; всекидневно надзираване работата на учителите и искане на отчет от тях в края на всяка учебна година, срок или месец; редовно провеждане на заседания, на които присъстват и учителите; водене на строга отчетност на средствата и отчитане в края на мандата им пред общината. Въпреки че не е образован, за обобщен образ на училищните настоятели може да се приеме чорбаджи Марко, който „се ползуваше с обща почит и доверие. На тая скромна обществена длъжност Марко не щадеше ни труд, ни време, но бягаше от всички други, често съпрежени с власт и облага” (гл. „Гост”). От приведения цитат става ясно защо този персонаж е избран за училищен настоятел всяка година.

Така се потвърждава и презумпцията, че в училищните настоятелства членуват и родители на деца от съответното училище – няма как да бъде иначе, като се има предвид, че идеята за духовна и политическа свобода поражда необходимостта учителят да бъде „дясната”, а родителите „лявата ръка” на училището, което има за задача да подготви не само на образовани хора, а и обществено ангажирани личности.

Всичко това означава, че припознали българското образование като мост към напредък на личностно израстване и държавно величие, родители и общество осъзнават както огромната роля на училището, така и своята отговорност в този процес. Това успешно партниране чрез училищните настоятелства прави възможно учредяването на голям брой училища, които оказват стратегическо влияние за по-нататъшното развитие на страната. Неслучайно още преди Съединението у нас има над 2200 училища, което при тогавашното население (под 3 млн. души) е една твърде внушителна величина.

Огромният брой външни посетители на изпита в девическото училище е знак за тяхната ангажираност към учебно-възпитателния процес. А когато са ангажирани, те предават на децата важното послание, че училището е нещо ценно и има смисъл. Родителите имат право да знаят какво и как учат техните деца и с какъв обем от знания, умения и компетенции за начина на живот излизат от училищната институция. Това право обаче е свързано и с определени

отговорности. Когато някой ученик се изяви/провали на изпита, родителят е там, преживява всичко, вълнува се заедно с детето. „Райна, сияеща и победоносна, припна към майка си. Тя я прегърна, стисна я до гърдите си и я обсипа с безумни целувки и сълзи” (гл. „Радини вълнения”). И накрая споделя своята отговорност с тази на учителя. „Майките, чиито дъщери не бяха още извикани, в недоумение и уплашени гледаха напред. Всяка трепереше от страх да не чуе името на своето дете” (гл. „Радини вълнения”). В този смисъл проявите на родителски интерес, позитивно отношение и съпричастност към обучителния процес и училищните мероприятия, към училищните успехи/неуспехи на децата повлияват в положителен аспект на техните постижения.

В случая сътрудничеството се изразява в стремежа на родители и учители да работят съвместно за постигане на общи цели. В училището и семейството хората се изграждат като личности от най-ранна възраст, при това във време, което е най-благоприятно за индивидуално развитие. Взаимодействието между тези две институции им дава възможност да допълват силните си страни и да неутрализират свои слабости. Смисълът е да се създаде такава среда, която е най-благоприятна за стимулиране и насочване на индивидуалното и социалното развитие; среда, която е нормална за радостен, щастлив и обогатяващ детето, родителите и учителите живот.

Тясната връзка между училището и родителите позволява взаимно осведомяване и опознаване между двете страни. Чрез учителите и други свои представители училището информира родителите за себе си (устройство, мисия, цели, правила, организация, учебно съдържание, учебни пособия и пр); за развитието на учениците и за проблеми в него; за предстоящи задачи; за очаквано от страна на родителите съдействие и др. От своя страна родителите информират учителите и училището като институция за очакванията си към тях: подходи към децата им; резултатите, които искат те да постигнат; разбиране и подкрепа от страна на педагозите; особености на децата и възпитанието им в семейството (интереси и наклонности, умения и слабости, характерови особености и проблеми, които те срещат или за които родителите подозират).

Важно е да се изтъкне, че присъствието на толкова много „странични” хора на училищния изпит, в това число училищни настоятели и външни изпитващи, т.е. личности с авторитет, означава, че обществеността също осъзнава своето място в сътрудничеството между училищната и семейната институция. В този контекст: Взаимодействието училище-семејство има отражение и на равнище общество, т.е. конкретна социална общност, пред която двете институции легитимират дейността си чрез даване публичност на получените резултати от учебно-възпитателния процес.

Един от аспектите на тази функция е привличане вниманието на обществеността към възпитателните и обучителните проблеми на подрастващите (в семейството, в училището, в конкретната социална среда), включително и във връзка с преодоляване на техни девиантни прояви. Така, освен резултатите от учебно-възпитателния процес, ще се повиши и педагогическата култура в конкретната социална среда и общност.

Друг аспект от функцията е социализирането на подрастващите, интегрирането им в средата и тяхното индивидуално припознаване от същата като личности и индивидуалности. Чрез общественото признание на взаимодействието семейство-училище подрастващите осъзнават от друг ъгъл както значението на образованието и ролята на институцията училище, така и значението, което им се отдава в обществото и пряко ги засяга. Затова в края на изпита всички ученички от класа горят от желание да излязат отпред, да заявят своята идентичност и да издигнат обществения си статус.

За да „онагледи” предствата на Иван Вазов за образа на добрия учител, Б. Огнянов излиза на сцената в най-критичния момент от училищния изпит. Той задава на изпитаните от К. Стефчов деца същите въпроси, но тъй като тонът (спокоен) и отношението (позитивно) вече са различни от тези на Стефчов, сега девойките отговарят правилно на всички въпроси.

Огнянов показва, че важен фактор за постигане на добри резултати по време на проверка са не толкова самите въпроси, а по-скоро начинът на поднасянето им – те трябва да бъдат кратки, ясни, точни, съобразени с възрастовите особености на учениците. При необходимост следва да се задават и подсецащи въпроси.

Една от основните функции на учениковата роля е личността да усвоява взаимоотношенията със заобикалящата среда, за да се изгражда Аз-ът. Тук важно значение има статусът на ученика в класа. Съвременната педагогическата теория и практика доказват, че ученици с висок статус значително се отличават в дейността, поведението, общуването, емоционалното си състояние от учениците с нисък такъв, което автоматично се отразява на по-нататъшното формиране на личността им. В този смисъл е основателно да се изтъкне, че Б. Огнянов изпълнява една много важна педагогическа задача – с всички възможни средства да съдейства за издигане/възстановяване „накърнения” имидж на ученичките, изпитани от К. Стефчов.

С противопоставянето на споменатите два образа е актуализирана необходимостта от позитивно насочено образование, като постигането на тази цел се обвързва главно с изисквания за личността на учителя и неговото отношение към ученика: той трябва да бъде усмихнат, тактичен, предвидлив, благороден, приветлив, честен, добронамерен, решителен, справедлив, да поддържа доброто настроение у децата, да създава условия за най-добра изява на всички, да възбужда у децата интерес към ученето и любов към знанието. Този професионализъм е необходима предпоставка за успешното общуване между учител и ученик (както всъщност и между самите ученици).

Общуването между учителя и ученика е необходимо условие за осъществяване на ползотворно взаимодействие и сътрудничество между тези два субекта на учебно-възпитателния процес. Единствено активното участие и на двете страни, положителните емоционални контакти, при които ученикът се чувства обект на внимание, биха създали атмосфера, в която той няма да се сковава от притеснение или страх, а съзнателно ще овладява достъпните за него знания, ценности и норми на поведение. И обратно – отсъствието на

емоционално съзвучие, очакването на негативни оценки, хладното индиферентно отношение на учителя потиска активността и желанието на ученика за положителни действия и прояви. В случая с К. Стефчов участие на децата практически няма, защото студенината на изпитващия лишава от жизненост педагогическата обстановка, от основа за каквито и да е педагогически взаимодействия. Той проявява подчертана избирателност и субективност при контактите с тях. Не отчита индивидуалните им особености и спецификата на конкретната ситуация, а се ръководи от своите субективни очаквания и изисквания. Поддържа значителна дистанция спрямо момичетата и уронва тяхното достойнство. И ето какво поражда този високомерен подход – педагогически климат, изпълнен с негативни емоции, където децата се сковават от притеснение и страх.

Освен за възникването, формирането, равнието и утвърждаването на значими познавателни интереси, общуването има особено важно значение и в процеса на социалното утвърждаване на учениковата личност. Такава потребност се появява у човека много рано, затова всеки се стреми да изяви своята индивидуалност, да заеме определено място в общността, да бъде признат като личност от другите участници в общуването. Б. Огнянов преодолява догматизма, шаблона, формализма, императивно-директивното ръководство, които се наблюдават в случая с К. Стефчов. Така той успява да създаде благоприятни условия за пълноценна изява на всички ученици. Съобразява се с индивидуалните им особености и със спецификата на конкретната ситуация. Прилага адекватни средства и способности за създаване на атмосфера на търпимост, доброжелателство и партньорство, която поражда желание у всяко дете за съпричастност в учебно-възпитателния процес и активност в търсенето на верния път към себеутвърждаване. Огнянов изхожда от идеята за човека като дар от природата, основна ценност на обществото, вярва във възможностите на всяко дете, защита на достойнството и основните му права, уважение към личността му, осигуряване на педагогически комфорт и психологическо здраве. В този ред на мисли не може да не се посочи, че *действията на изпитващия* напълно (или поне в много висока степен) *отговарят на съвременните принципи за хетерогенност и за хуманност и толерантност* в учебно-възпитателния процес. А за тях е характерно, че осигуряват условия за саморазвитие, самоусъвършенстване и самовъзпитание на всеки ученик.

В крайна сметка подходът на изпитващия предизвиква у децата доверие към личността му и радост от общуването им с него. Затова не е изненадващо, че Радините ученици повишават самочувствието си и логично в един момент всички искат да бъдат изпитани, да заявят себе си и да се издигнат в очите на присъстващите. Тоест общуването оказва силно влияние и върху волевото развитие на ученика. От конкретните ситуации на общуване зависи дали той ще се проявява като организиран, решителен, смел, настойчив и целеустремен, или с противоположните негативни качества. А това отново е свързано с личността на учителя – колкото по-широко „скроен“ е той, по-богата е духовността му, по-

голяма е степента на неговото благородство и великодушие, толкова ползотворна, ефективна и желана е неговата дейност.

Може да се обобщи, че от начина на общуване между учителя и ученика зависи доколко в класа ще се създаде благоприятна атмосфера, пропита с хуманизъм, взаимно разбиране и доверие, етичност, уважение към личността, взаимна привързаност и готовност за взаимопомощ. Тези нравствени аспекти биха направили най-силно впечатление на децата, тъй като отговарят на техните потребности и очаквания за проява на топлина и доброжелателност от страна на учителя. Само в такава демократична среда умствените дарования на децата ще бъдат приведени в хармония и у тях ще се породят мотиви за учене. Те ще се чувстват сигурни, защитени и готови се справят успешно с възникнали проблеми и ситуации. В този смисъл методите за стимулиране и поощрение имат изключително важна роля за формирането на позитивни възпитателни взаимоотношения между учителите и учениците, за повишаване ефективността на учебно-възпитателния процес. Това е така, защото всички деца чувстват необходимост да бъдат похвалени, да получат признание за индивидуалните успехи. За пример може да послужи епизодът с ученичката Райна – благодарение на положителната атмосфера, създадена от Огнянов, тя не се фрустрира от първоначалния си неуспех и успява да се справи след подсещашия въпрос от страна на учителя.

Поощренията изразяват обществената оценка за положителните прояви на учениците, предизвикват у тях морална удовлетвореност. По този начин укрепват вярата на ученика в собствените му сили, разкриват доброто у него, стават мощен стимул за проявяване на настойчивост и постоянство, за утвърждаване на постигнатите успехи. Изпитващият обича децата (и потвърждава „аксиомата”, че обичта поражда обич), затова е в състояние да погледне през очите на Райна, да ѝ окаже доверие, да зачете достойнството ѝ и да ѝ внуши, че е доброжелателен. Това скъсяване на дистанцията отприщва емоциите и в крайна сметка носи радост и удовлетворение за всички. Изводът е, че в своята дейност педагогът следва да се опира на добрите черти на детето, което при този подход много по-лесно ще повярва във възможностите си.

3. Проветата в националната революция

Въплъщение на узрялата идея за организиран бунт, харизматичната личност на учителя (наставника) Б. Огнянов влиза в материалния свят на Бяла черква от един по-висш свят – света на идеите, за да провери обществото (след като е проверил сам себе си в Диарбекир, т.е. „открил е своето съдбовно социално предназначение”) и да го издигне до историческото движение на епохата. Основната цел е българинът да узрее и психологически за революционната борба, да преодолее изградената от векове психика на смирен данъкоплатец и да се превърне в гражданин, готов да излезе и да заслужи свободата си дори и с цената на саможертвата.

Като се вземе предвид преобразяването на редица персонажи в романа и в крайна сметка „пиянството на един народ”, става ясно, че народният учител успява да изпълни своята мисия – най-после мирният патриархален човек

започва да усеща духа на новото време и изразява готовност да наруши установения ред и да направи революция (*изгражда се личността на индивида*).

Когато българският народ започва да се организира за всеобщ бунт срещу османския поробител, изведнъж си проличава острата нужда от образование и на жената. В „Под игото” става ясно, че българинът вече е узрял и осъзнал тази необходимост. Няколко години поред изпитът в девическото училище на Бяла черква е празник за всички – ученици, учители, родители, чорбаджии, свещеници, обикновени граждани.

Съобразно връзката между задачите на училището и борбата за национално освобождение българската девойка/жена е изведена от дома, образова се и придобива правото на собствен избор (което ѝ позволява да се присъедини към просветителите и революционерите). Това най-ясно е предадено чрез образа на учителката Рада. Във време, когато достъпът на жената до образование е ограничен поради ясно изразеното неравенство между половете, Рада си извоюва правото да се учи и след това самата тя да обучава момичета. Нещо повече – тя ги обича, вълнува се заедно с тях, страда, когато се провалят, радва се и се гордее, когато постигнат успех, т.е. отхвърля деспотизма и строгия надзор в отношенията учител-ученик.

В „Под игото” Иван Вазов разкрива значението на образованието в националноосвободителното движение чрез образа на Иван Боримечката. Разбира се, Вазов не може да пише за Априлското въстание, без да нарисува широката селска маса – една от основните му движещи сили, и в лицето на Боримечката са възпътени нейните обобщени черти – трудолюбив, състрадателен, с чувство за хумор, винаги готов да се жертва за другия (той спасява Рада от пламъците на горящата Клисура). Обаче, нарамил черешовото топче на бай Марко, този добродушен гигант е ограничен в знанията си. В контекста на неуспеха на Априлското въстание, тук следва риторичният въпрос: Възможно ли е необразованото население да направи революция?

От друга страна, Боримечката постоянно се стреми да се учи, да се усъвършенства. Той успява да пресече румънската граница, да продължи борбата и да възкреси нацията и държавата. Идеята за България ще се материализира в Новата земя, която ще бъде свободна и ще търси своите нови духовни цели, своя нов път на развитие, своите нови хора. Затова образът му присъства и в „Нова земя” – развит и обогатен. Въпреки че е обрисован в немного благоприятна светлина (преобразяването му е симптоматично за епохата), той се е образовал, пише във вестник, взел е участие в Освободителната война, присъства в управлението на държавата, приел е Конституцията, извършва Съединението.

III. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Съобразно декларираните в това изследване научни намерения и респективно получените резултати от него, е допустимо да се приеме, че тезата относно значението на личността и творческото дело на Иван Вазов и за българската педагогика е защитена. Потвърдиха се следните предположения:

1. Иван Вазов схваща, че за просперитета и приобщаването на българското общество към модерния свят е необходимо масово разпространение не само на писмеността и литературата, а и на науката и образованието. Затова всичко, което сътворява в своята писателска дейност, е подчинено именно на тази мисия, чиято крайна цел е образувано и духовно извисено общество, способно само да определя бъдещето си и да бъде част от една по-голяма общност.

2. Във Вазовите текстове ясно се долавят тенденциите на епохата, обрисовката на българския националния характер, пресъздаването на народните възходи и падения. Възхваляват се християнските добродетели на българина и българката от предосвобожденската епоха, естетически се идеализират селският бит, хората на труда и истинските народни водачи. На този фон е проявена и идеята за злонамерени деяния, защото новият ред, създаден след Освобождението, представлява една неопределеност, неустановеност, един неестествен хаос, подреден според потребностите на отделни (групи) хора, чиято единствена цел е да задоволяват не общите нужди, а своите собствени (което не е нищо друго освен незачитане правата на народа). Затова се внушава презрение към убийството, детепогубването, предателството, жестокостта, омразата, лъжата, завистта, егоизма, двуличието, клеветата, пиянството, патриотарските песни, държавния терор и полицейското своеволие, корупцията в политическия живот и в печата, невежеството, безотговорността на управляващите, апатията на обществото.

3. От редовете на Вазовите произведения се долавя идеята, че все пак злото трябва да се лекува с добро – като опознаваш себе си и окръжаващата действителност, стремиш се към себевглъбяване, към развитие на способностите си, каляваш волята си чрез автотренинг, т.е. превръщаш всичко, включително и себе си, в обект на познание (*съвременният принцип за развитие на умения и необходимост за самостоятелна работа над себе си*). Тъй като тогава духът се издига над психиката, там, където е заложен този мотив, проличава и идеята, че страдащият винаги е по-близо до Бога. Възщност тя е „закодирана” в цялото Вазово творчество и звучи особено актуално в съвременните условия на противоречия във всички сфери на обществения живот, когато проблемът за самовъзпитанието все по-често намират място в педагогическите изследвания, в училищната документация, в целите на образователните системи; когато става необходимост лично за всеки индивид да намира начини да участва активно в социални дейности, да решава проблеми, да оцелее в сложните ситуации, в които попада, и така постепенно да просперира (възможно е символиката да се търси в личността на самия Вазов, който преди сто години, точно след пагубния за цялата нация край на Първата световна война, преодолява тежкото пандемично заболяване, с което се заразява, благодарение на изключително висока самодисциплина). В този смисъл е особено важно човекът/детето да се научи на умение да работи над себе си перманентно.

4. В творчеството на Иван Вазов са съхранени образователните идеали на националната революция, вече социално осмислени от възможностите за лично израстване на българина и ориентирани към потребностите на

индустриализирането. Това се доказва и от отношението на автора към невежеството на населението, и от разбирането му за съдбовната роля на училището в процеса на обособяване на България като нация, и от неговото схващане, че националните революционери трябва да бъдат добри (народни) наставници.

5. Във Вазовите съчинения е изразена идеята за влиянието на страха/стреса върху развитието на детето/човека. Той води след себе си редица неблагоприятни последици. Закономерно идеята за човеколюбие, т.е. образование на обич към другия, се превръща в една от най-разпознаваемите в цялото Вазово творчество.

6. В текстовете на Иван Вазов е заложен мотивът, че още в начална училищна възраст децата активно се стремят да задоволят не само познавателните си потребности, а и необходимостта от нови впечатления и възприятия, обич и подкрепа, взаимодействие и сътрудничество. В този смисъл е изразена и идеята, че знанието на педагогическата теория съвсем не е достатъчно за успеха на учителя в обучението. Особеностите на преподавателската дейност отричат възможността за пълната ѝ теоретична обусловеност, защото преподаването е пречупена през личностните особености и способности педагогическа теория, която никога няма да може да обхване многообразието в конкретността на обучаващия акт. Той е синтез от обясними и необясними зависимости, чийто успех зависи от таланта на учителя. Това означава, че от него се изисква и: винаги да намира правилния подход за разрешаване на педагогическите задачи; да се държи доброжелателно и толерантно; да разбира състоянието на всеки конкретен ученик, неговите мотиви и интереси, бързо да открива и прилага най-ефективния способ за положително влияние върху съзнанието, чувствата и волята му, върху културата му на поведение, без да нарушава неговото лично достойнство.

7. В контекста на горните послания е изведена идеята, че както във всяка дейност, така и в учителската резултатите са силно зависими от степента и формата, в която учителят е усвоил и прилага любовта. Положителната насоченост на взаимоотношенията учител-ученик оказва стимулиращо въздействие върху познавателните потребности и интереси на учениците, поражда позитивни интелектуални и емоционални състояния на желание да участват в учебно-възпитателния процес, удовлетворение и радост от осъществяваните взаимодействия в училище. И обратно – прилагането на заплахи, подмятания и други подобни форми на общуване пораждат фрустрация, която в крайна сметка може да доведе до негативно отношение към училището като цяло. Същото се отнася и по отношение на нравствено-ценностната система – ако учителят е благонравен, вероятността той да предаде добрината си на учениците е голяма и обратно. Всичко това предполага непрестанна работа на педагога над самия себе си, вътрешна мотивация за трансформиране на отрицателни състояния, случки, поведения от ежедневието в положителни, за изправяне на собствени недостатъци и грешки, за преодоляване на постоянно възникващи противоречия.

8. В творчеството на Иван Вазов е заложен мотивът, че изкуството, като комплекс от изразни средства, носители на художествена образност, се използва във възпитателния процес преди всичко в посока на емоционалната сфера на индивида, за предизвикване на чувства и преживявания. А по този път се разкрива и връзката между красивото и моралното, естетическия и нравствения идеал.

9. Иван Вазов свързва опустошаването на българската природа с невежеството на населението и алчността на властимащите. Така застъпва и проблема за опасно пренебрежителното отношение на политиците към природните богатства като фактор, пряко влияещ върху климата – тревожна тенденция, която до известна степен също е породена от некомпетентност. Затова народният поет изтъква образованието като средство за постигане на правилно отношение към природата. По този начин повдига и въпроса дали учителският труд не е непрестанна грижа за другите...!?

10. В текстовете на Иван Вазов са заложили образователни идеи, сродни характеристики на които може да се преоткрият в съвременното разбиране за образованието – хуманистичен подход към човека/детето, нагледност, художественост, емоционалност, труд и физическа активност в обучението, тясна връзка между теория и практика, възпитаващо образование, формиране и развиване на критично мислене у подрастващите, важната роля на родителите и изобико на обществото в цялостния образователно-възпитателен процес.

11. В жизнения път на Иван Вазов има очевидно съответствие между думи и дела. От редовете на своите произведения той обвързва образователните и възпитателните задачи на училището с целите и средствата на националноосвободителните борби, а като учител прилага това схващане в практическата си дейност. Непрестанно изисква от своите сънародници да опознават себе си и окръжаващата действителност, а самият той се самопознава и самообразова цял живот. Проповядва честност, милосърдие, съпричастност, любов към човека, родината, нейната природа, нейния език, а по отношение на тези добродетели примерите в неговия живот не са един или два (*образованието чрез пример е ключова теза в европейската реформаторска педагогика, чиито ценности днес се опитваме да култивираме и в българското училище* – още една актуална идея във Вазовото творчество).

IV. СПРАВКА ЗА ОСНОВНИТЕ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД СПОРЕД АВТОРА

1. Разработени са в педагогическа система възгледите на Иван Вазов относно възпитанието, обучението и образованието, които са отразени в негови художествени произведения.

2. Актуализирани са педагогически акценти върху схващанията на Иван Вазов за българската народопсихология, развитието на българина и процеса на българската революция в най-четената и превеждана книга у нас – романа „Под игото”.

3. Установено е, че основни идеи на Иван Вазов за възпитанието, обучението и образованието, проявени в негови текстове, се преплитат по

своеобразен начин не само с някои класически принципи на педагогиката, а и с важни изходни положения на съвременната педагогическа теория и в този смисъл е възможно да бъдат приложени в практиката и успешно да се впишат в цялостния процес на образование за демокрация.

V. ПУБЛИКАЦИИ НА АВТОРА ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Вергилов, В. (2017). Себепознанието в поезията на Иван Вазов. – Педагогика, кн. 8, с. 1044-1060.

2. Вергилов (2015). Духът на Сопот и младият Вазов. – Год. на Факултета по педагогика към ЮЗУ „Неофит Рилски”. Педагогическата наука – теория и практика. Благоевград: Унив. изд. „Неофит Рилски”, кн. 3, с. 210-222.

3. Вергилов, В. (2012). Иван Вазов (1850 – 1921). – История на педагогиката. Пътеводител за самоконтрол, табло 40, с. 68. В съавторство с Колев, Й. & Филипова, Н. Благоевград: Унив. изд. „Неофит Рилски”.

4. Вергилов, В. (2011). Европейската култура в „Българска христоматия” (1884). – Сб. Съвременният поглед на докторанта към науката. Благоевград: Унив. изд. „Неофит Рилски”, с. 70-75.

5. Вергилов, В. (2011). Иван Вазов – просвещенец и национален възпитател. – Сб. Иновационни практики в образованието. Благоевград: Унив. изд. „Неофит Рилски”, с. 403-408.